

Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les pràctiques rituals de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)

Pigs, horses, sheeps and childs. New contributions to the ritual practices of the Vilar's fortress (Arbeca, les Garrigues)

Aquest estudi inclou els resultats de l'anàlisi dels dipòsits sota paviment excavats a la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). Es tractaran aspectes com la problemàtica que planteja la seva interpretació i aportarem un nou enfocament interpretatiu gràcies a un estudi que integra les dades arqueozoològiques amb les procedents de les fonts antigues, l'etnografia i l'antropologia.

La complexitat inherent en l'estudi del rol animal en el si de les societats humanes obliga a anar més enllà de l'àmbit estrictament econòmic i tenir en compte aspectes com l'imaginari col·lectiu, les creences i les relacions afectives fruit de la interacció entre les persones i els animals. En definitiva, la pregunta que es pretén respondre és la de si tots els dipòsits responen a una mateixa motivació o demanda i, per tant, si és lícit interpretar-los de la mateixa manera.

Paraules clau: primera edat del ferro, època ibèrica, ritual, simbolisme, etnografia, arqueozoologia, Catalunya.

Introducció

La fortalesa dels Vilars està situada a uns 300 metres s.n.m., al nord-est del terme municipal d'Arbeca, comarca de les Garrigues (Lleida), en una extensa plana d'acumulació al·luvial (figura 1a).

Les excavacions i el projecte d'investigació desenvolupats des del 1987 han permès recuperar la planta

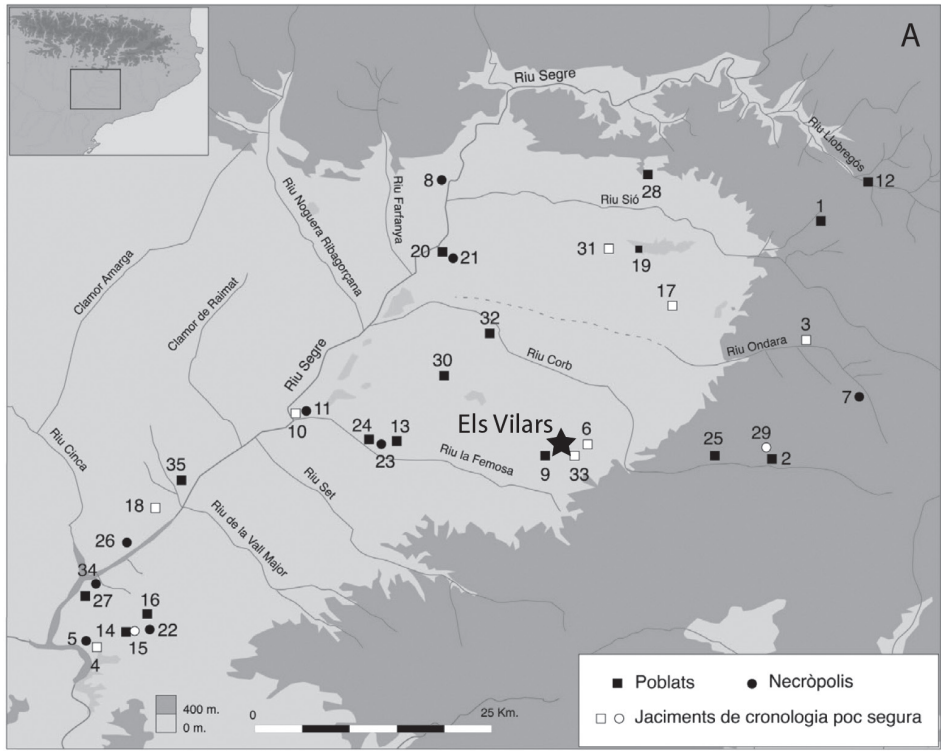
The present study includes the test results of the underground tanks dug out in Vilar's fortress (Arbeca, les Garrigues). Aspects like the problems around its interpretation will be considered and, thanks to a study which integrates the archaeological data with that coming from the ancient sources, the ethnography and the anthropology, a new interpretative approach will be given.

The inherent complexity in the study of the animal role in the bosom of the human societies forces to go beyond the strictly economical scope and taking into account aspects like the collective imagination, their beliefs and the affective bonds resulting from the interaction between people and animals. In short, the question to be solved is that if all the tanks respond to the same motivation or request, and so, if it is fair to interpret them in the same way.

Key words: Iron age, Iberian period, ritual, symbolism, ethnography, archaeozoology, Catalonia.

gairebé completa del recinte (figura 1b) i establir la seva seqüència evolutiva (figura 2), i estratigràfica, que ha estat sistematitzada en cinc fases a partir de les remodelacions urbanístiques generals i de l'anàlisi dels elements de cultura material apareguts.

El jaciment va esdevenir un autèntic tell, a partir de la superposició continuada de nivells arqueològics

1.- Bell Pla (Guissona, la Segarra) 2.- Cadena I, la (Vallfogona de Riucorb, Conca de Barberà) 3.- Castell de Cervera (Cervera, la Segarra) 4.- Castellet I (Mequinensa, Baix Cinca) 5.- Castellet II (Mequinensa, Baix Cinca) 6.- Castellsalvà o la Pleta (Belianes, l'Urgell) 7.- Colomer, el (Talavera, la Segarra) 8.- Colomina 1, la (Os de Balaguer, la Noguera) 9.- Estany, l' (Arbeca, les Garrigues) 10.- Femosa-I, la (Lleida, Segrià) 11.- Femosa-II, la (Lleida, Segrià) 12.- Guixeres de Taltahüll (Biosca, la Segarra) 13.- Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell) 14.- Mas de la Cabra-I (Seròs, Segrià) 15.- Mas de la Cabra-II (Seròs, Segrià) 16.- Mas del Coc-I (Seròs, Segrià) 17.- Molí d'Espigol (Tornabous, l'Urgell) 18.- Montfriu-II (Aitona, Segrià) 19.- Necròpoli d'Almenara (Agramunt, l'Urgell)	20.- Pedrera-I, la (Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, la Noguera) 21.- Pedrera-II, la (Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, la Noguera) 22.- Pedrós-II (Seròs, Segrià) 23.- Pena-II, la (Torregrossa, Pla d'Urgell) 24.- Pena-IV, la (Torregrossa, Pla d'Urgell) 25.- Pla del Castell (Ciutadilla, l'Urgell) 26.- Roques de Sant Formatge-III (Seròs, Segrià) 27.- Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, Segrià) 28.- Serrat de Serrallonga (Agramunt, l'Urgell) 29.- Solans - Camp d'urnes (Vallfogona de Riucorb, Conca de Barberà) 30.- Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell) 31.- Tossal de Santa Lúcia (Agramunt, l'Urgell) 32.- Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell) 33.- Tossal del Seba (Arbeca, les Garrigues) 34.- Tossal del Tancat (la Granja d'Escarp, Segrià) 35.- Valleta del Valero (Soses, Segrià)

Figura 1 a. Localització de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, Garrigues) i de la resta de jaciments de la plana occidental catalana, b: Fotografia aèria de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, Garrigues) efectuada l'any 2008.

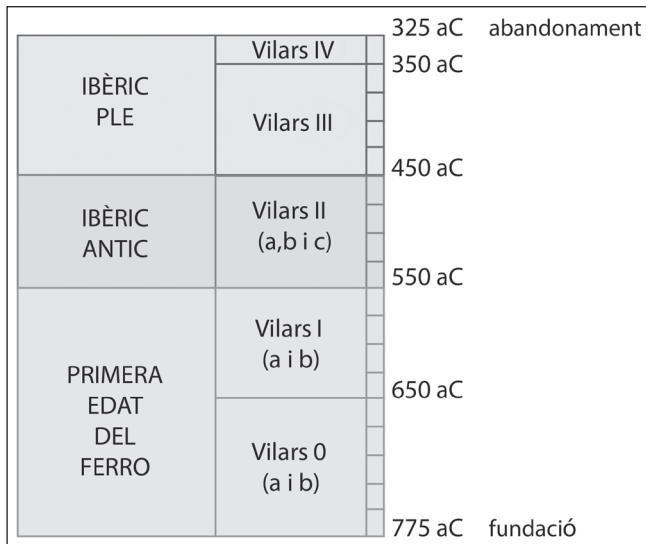

Figura 2. Esquema amb la periodització de les fases dels Vilars.

en un espai que no va modificar ni superar el perímetre definit per les seves muralles. Malauradament els treballs agrícoles van destruir la pràctica totalitat de les dos últimes fases, en resta només un petit testimoni a la zona central del jaciment.

Els seus límits estan definits per un triple cinturó defensiu constituït per una muralla de 172 m lineals de corda i 5 m de gruix protegida, alhora, per dotze torres, una barrera de pedres clavades verticalment destinades a entorpir les maniobres d'aproximació

de l'enemic (*chevaux-de-frise*) i un fossat atalussat i paramentat amb murs de pedra de 13 m d'amplària i 4 m de fondària. L'interior de la fortalesa s'organitza radialment al voltant d'un espai col·lectiu o plaça central presidit per una monumental bassa-pou descoberta, provista d'una mena de baixador que permetia l'accés a la cota variable de l'aigua. Documentada amb seguretat des de mitjan segle v a.n.e., és molt probable que aquesta bassa es construís sobre alguna estructura similar en funcionament durant les fases anteriors.

La xarxa viària presenta un traçat simple estructurat en funció d'una artèria principal que discorre paral·lela a la muralla permetent la circulació perimetral i que desembocava en els accessos. Els habitatges són allargassats (2/4 m x 8/11 m), de planta rectangular o lleugerament trapezoïdal; comparteixen murs mitgers i estan condicionats en els extrems pel traçat curvilini de la muralla i del carrer. És a l'interior d'aquests espais on al llarg dels vint-i-cinc anys d'excavacions s'han anat exhumant tota una sèrie de dipòsits intencionals força singulars classificats segons la tipologia del contingut en 6 categories diferents:

- Conjunts amb restes de porc
- Conjunts amb restes d'ovicàpid
- Conjunts amb restes de fetus de cavall
- Conjunts amb restes de perinatals
- Conjunts amb vasets ceràmics
- Conjunts amb restes de deixalles de consum

En aquest article presentarem, doncs, l'estudi i els resultats de 32 (figura 3) dels 47 dipòsits sota paviment

Fosses amb porc i/o ovicaprí																					
UE	Any	zona	sector	Fet	Tipus	Fases	NR	NRD	NRind.	NMI	Pes total	Marques	taxó 1	Edat	Anatomia	taxó 2	Edat	Anatomia	taxó 3	Edat	Anatomia
11581	2005	11	25	FS-758	A I D	Vilars 0	1264	1164	100	2	53	11	SUDO	J3	Complet	OVAR	A 1	Cap			
4508	1994	4	1	FS-263	A	Vilars I	172	157	15	2	65	45	SUDO	JA1	Complet						
4522	2010	4	1	FS-269	A	Vilars I	155	137	18	1	17	20	OVAR	JA	Complet						
4350	1991	4	7	FS-79	A	Vilars I	161	158	3	1	37	9	SUDO	J1	Complet						
11672	2009	11	31C	FS 1026	A	Vilars I	706	141	565	1	48	7	SUDO	JA1	Complet						
3442	2007	3	14	FS-933	A	Vilars II	866	577	289	3	70	61	SUDO	JA3	Complet	CAHI	J3	Cap/Ext. ant. D	CAHI	J3	Cap/ ext. post. E
4827	2011	4	22	FS-1091	C	Vilars II	63	63		1	17	0	OVAR	JA 3	Cap/ garrons						
6256	2001	6	13	FS-461	D	Vilars II	62	34	28	2	54	2	SUDO	JA3	Cap						
6297	2007	6	13	FS-574	A	Vilars II	529	459	70	1	48	41	SUDO	JA(M)	Complet						
6397	2007	6	42	FS-879	D	Vilars II	4	4		1	36	2	SUDO	J3	Cap						
11053	2001	11	4	FS-en3	A	Vilars II	134	122	12	1	6	6	CAHI	TJ	Cap/ Ext. ant D/ Ext. post E						
11097	2002	11	6	FS-sn	C	Vilars II	144	103	41	1	48	0	SUDO	J	Cap/ext. ant. D						
11567	2005	11	20B	FS-sn2	C	Vilars II	8	7	1	1	48	0	SUDO	JA	Cap/ mà E						
11299	2003	11	2B	FS-609	A	Vilars II	620	405	215	1	48	19	SUDO	JA(F)	Complet						
							4888	3531	1357	19	595	223									

Fosses amb fetus de cavall									
UE	Any	zona	sector	Fet	Fases	NR	Edat (abans del naixement)	Fase de gestació	Anatomia
4731	2006	4	31/32	FEEQ-10	Superficial	4	4 mesos	1	extrem. anteriors + pèlvic
4643	1999	4	17	FEEQ-A	Vilars I	63	3,5 - 4 mesos	1	complet
4662	1999	4	17	FEEQ-B	Vilars I	14	3,5 - 4 mesos	1	quatre extrem. + pèlvic E
4642	1999	4	17	FEEQ-1	Vilars I	3	3,5 - 4 mesos	1	metacarp III + falanges
11081	2001	11	9	FEEQ-2	Vilars Ia	276	7 - 7,5 mesos	2	complet
11512	2005	11	29a	FEEQ-3	Vilars Ib	144	3,5 - 4 mesos	1	complet
4224	1988	4	4	FEEQ-C	Vilars II	16	3,8 mesos	1	crani + extrem. + pèlvic E
4244	1982	4	4	FEEQ-H	Vilars II	170	5 mesos	2	complet
4283	1998	4	4	FEEQ-F	Vilars II	100	7,5 mesos	2	complet
4287	1990	4	4	FEEQ-G	Vilars II	107	6 mesos	2	complet
4583	1998	4	18a	FEEQ-D	Vilars II	3	5,5 - 6 mesos	2	pèlvic + ext. post. E
4586	1998	4	18b	FEEQ-E	Vilars II	1	5,5 - 6 mesos	2	escapula E
4739	2006	4	32	FEEQ-12A	Vilars II	110	8,5 mesos	2	complet
4740	2006	4	32	FEEQ-12B	Vilars II	108	4 - 4,5 mesos	1	complet
6385	2007	6	38	FEEQ-9	Vilars II	203	10 mesos	2	complet

Fosses amb deixalles puntuals de consum domèstic											
UE	Any	zona	sector	Fet	Fases	NR	NRD	NRind.	NMI	Pes	Marques
11589	2005	11	25	FS-785	Vilars 0	60	55	5	6	78	1
11505	2005	11	28B	FS-714	Vilars I	1	1		1	20	0
11528	2005	11	28A	FS-735	Vilars Ib	3	3		1	17	1
6366	2005	6	40	FS-761	Vilars II	4	4		1	17	0
6381	2005	6	40	FS-781	Vilars II	4	4	0	2	217	2
11152	2002	11	3B	FS-526	Vilars II	13	13		3	65	0
11599	2005	11	2A	FS-776	Vilars II	51	48	3	7	61	2
						136	128	8	21	475	6

Figura 3. Inventari dels conjunts tancats sota paviment amb restes faunístiques documentades a la fortalesa dels Vilars.

que s'han localitzat a la fortalesa, ja que incidirem en els que es componen de restes arqueofaunístiques.

L'evolució i distribució cronològica dels dipòsits

Tot i que molts àmbits de les primeres fases del jaciment (Vilars 0 i Vilars I) encara no han estat excavats, la informació disponible descriu unes tendències que semblen guardar relació amb els diferents períodes cronològics (figura 4):

- Durant la fase fundacional (Vilars 0: 800/775-700/675 aC) encara no s'ha pogut constatar la pràctica de les inhumacions de fetus de cavalls en àmbit domèstic. En aquest moment hi ha un percentatge molt elevat de perinatals en una pràctica que marca una clara continuïtat respecte als poblats del bronze final.¹ Els enterraments de perinatals² són una pràctica cultural present a la vall de l'Ebre des de la segona meitat del II mil·lenni cal. a.n.e. En aquest moment també s'ha documentat la presència de dipòsits de restes de porc. La deposició de vasets ceràmics és extremadament puntual però apareixerà representada al llarg de totes les fases.

- L'últim moment del període de la primera edat del ferro (Vilars I: 700/675-550/525 aC) mostra alguns canvis importants. De cop apareix amb força el ritual d'inhumació dels fetus de cavall i disminueixen dràsticament els enterraments de perinatals. Els dipòsits amb restes de porc i ovis s'incrementen i continuem trobant l'ofrena de petits vasets ceràmics. Naturalment, cal tenir en compte que l'espectacular descens de perinatals a la fase Vilars I podria ser fruit de la manca de registre.

- L'entrada a l'època ibèrica (Vilars II: 550/525-450/425 aC) suposa, de nou, una important presència de perinatals que inclús s'arriba a equiparar al volum de dipòsits de fetus de cavall. Ara disminueix de manera significativa la presència dels ovis en els conjunts sota paviment.

El pas de la primera edat del ferro a l'època ibèrica sembla marcat per un augment progressiu de dipòsits de porc. Aquestes pràctiques apareixen amb força durant la primera edat del ferro i perduren, amb un percentatge similar, durant l'ibèric antic. Aquest caràcter secundari dels conjunts d'ovis i la importància dels dipòsits amb porc (almenys de la primera edat del ferro fins l'ibèric antic) marcarien el primer tret distintiu de la fortalesa.³ En canvi, és

curiós el que passa amb els perinatals humans, ja que durant la fase Vilars I disminueix de cop fins al 7%, per tornar-se a recuperar en entrar al període ibèric. No sabem si això tindria una explicació exclusivament de manca de registre o si realment la tendència persistirà un cop s'hagi avançat més en els treballs d'excavació. La pràctica dels vasets ceràmics, constatada durant la primera edat del ferro i que sembla tenir perduració en època ibèrica, encaixaria perfectament amb la dinàmica general documentada per als diferents jaciments ibèrics. En canvi, per a la primera edat del ferro sembla haver-hi altres paral·lels a la Moleta del Remei i la Seña (Belarte i Chazelles 2011: 171).

Pel que fa a la distribució dels dipòsits segons la zona, s'observa una variabilitat important durant les fases de la primera edat del ferro i uns patrons més homogenis en entrar al període ibèric antic:

- La fase fundacional (Vilars 0) evidencia que l'únic que tenen en comú el barri sud (zona 4 amb cases més petites i no compartimentades) i el barri nord (zona 11 amb cases més grans i compartimentades) són les deposicions de perinatals. El barri nord presenta la primera evidència de conjunts amb restes de porc (acompanyat de fragments de crani d'ovella). En canvi al barri sud hi ha un sector amb la deposició d'un petit vaset ceràmic. Evidentment en aquest moment el barri central (zona 6) no presenta aquests tipus de conjunts perquè les excavacions encara no han arribat als nivells d'aquesta fase, caldrà veure en un futur el que passa amb aquesta zona.

- La fase Vilars I presenta alguns canvis interessants, com ara l'aparició de les primeres fosses de fetus de cavall tant al barri sud com al barri nord. Les fosses de porc també apareixen en les dues zones. En canvi, en aquesta última etapa de la primera edat del ferro, els perinatals, els conjunts amb ovis i les deposicions de petits vasets ceràmics són exclusius del barri sud (zona 4). A la zona 4 hi ha un sector que acull dos tipus de dipòsits diferents, un amb restes de porc i l'altre amb restes d'ovis. Aquesta convivència només la veurem en un altre cas de la fase Vilars II. El barri central (zona 6) no presenta aquests tipus de conjunts perquè les excavacions encara no han arribat als nivells d'aquesta fase.

- Finalment l'ibèric antic (Vilars II) sembla presentar uns patrons més homogenis. El barri sud (zona 4) acapara el major nombre de conjunts amb fetus de cavall, mentre que al barri nord (zona 11) hi són totalment absents. Una situació inversa succeeix amb les inhumacions de perinatals, que són molt presents en el barri nord i en canvi totalment absents en el barri sud. L'únic que tenen en comú aquestes dos zones és la presència testimonial de fosses amb restes d'ovis.

L'espai central sembla actuar com una zona de transició entre els dos barris anteriors. Aquesta presenta trets "híbrids", de manera que trobem tant perinatals com fetus de cavall i fosses amb porc. Això podria indicar una zona d'ús col·lectiu i d'es-

costa del Llenguadoc francès. (Gardeisen 2001; Gardeisen 2011; Dedet i Schwaller 1990; Belarte i Chazelles 2011).

1. Per exemple tenim la Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Lleida) amb tres enterraments (Gallart i Junyent 1989), Tossal de les Tenalles (Sidamon, Lleida) (Garcés *et al.* 1993; Campillo 1993), Vincamet (Fraga, Osca) (Moya *et al.* 2005: 40) i Carretelà (Aitona, Segrià) (Majó 2001/2002).

2. Per a obtenir una informació més detallada sobre aquest tema podeu consultar Agustí *et al.* (2000) on s'inclou un estat de la qüestió sobre els enterraments de nounats en contextos protohistòrics d'hàbitat amb els casos més significatius coneguts a Catalunya i al conjunt de la vall de l'Ebre amb una cronologia entre el II i el I mil·lenni a.n.e.

3. Cal recordar que els animals que són ofrenats o sacrificats de manera més comuna des d'inicis del segle v fins al segle II aC són els ovis. Aquest fet queda perfectament reflectit en el registre de diversos jaciments de la costa catalana (vegeu figura 15) com en els de la costa valenciana (Iborra 2004) i la

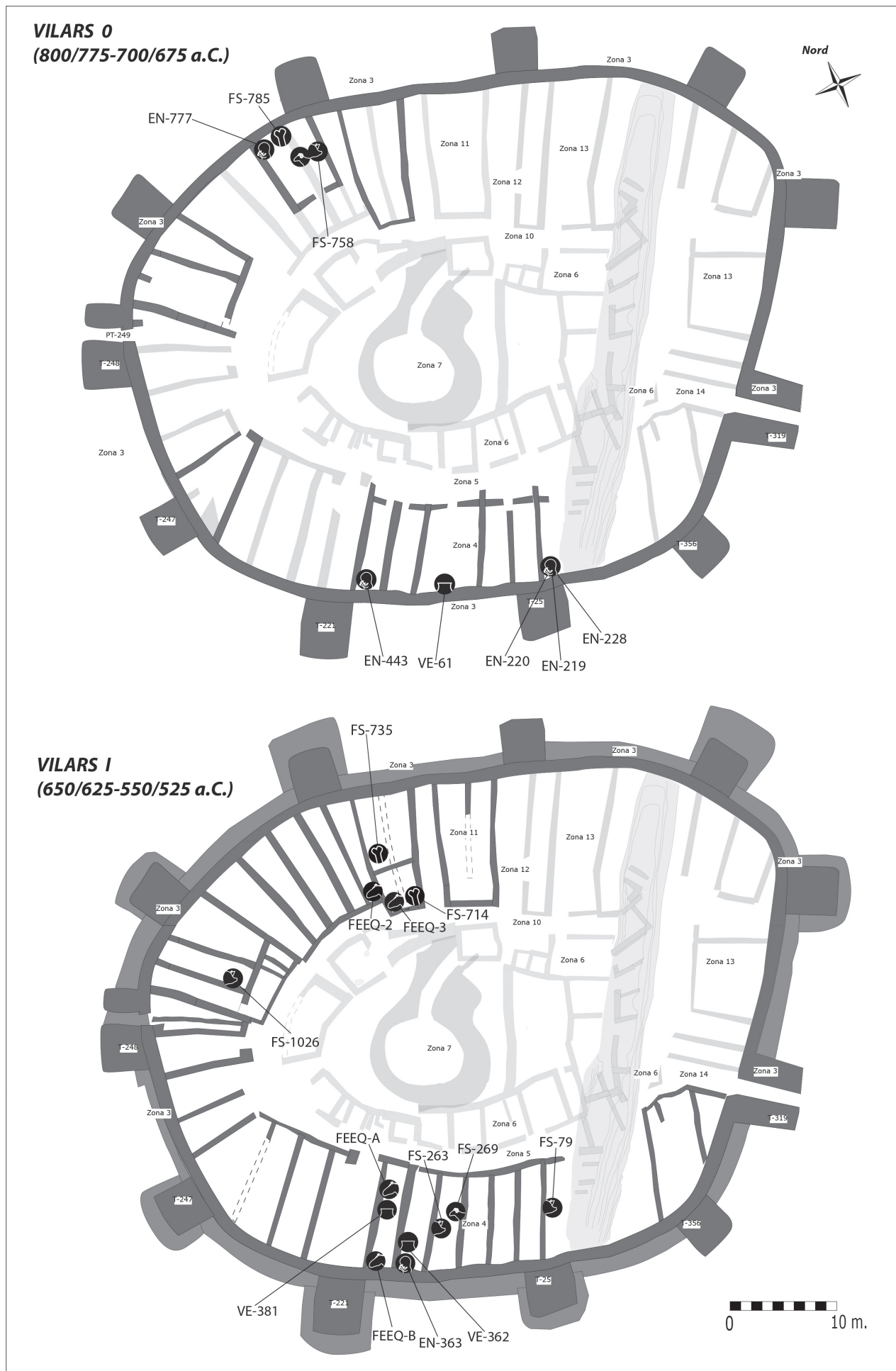

Figura 4 a. Situació en planta dels diferents tipus de dipòstis per a les fases de la primera edat del ferro.

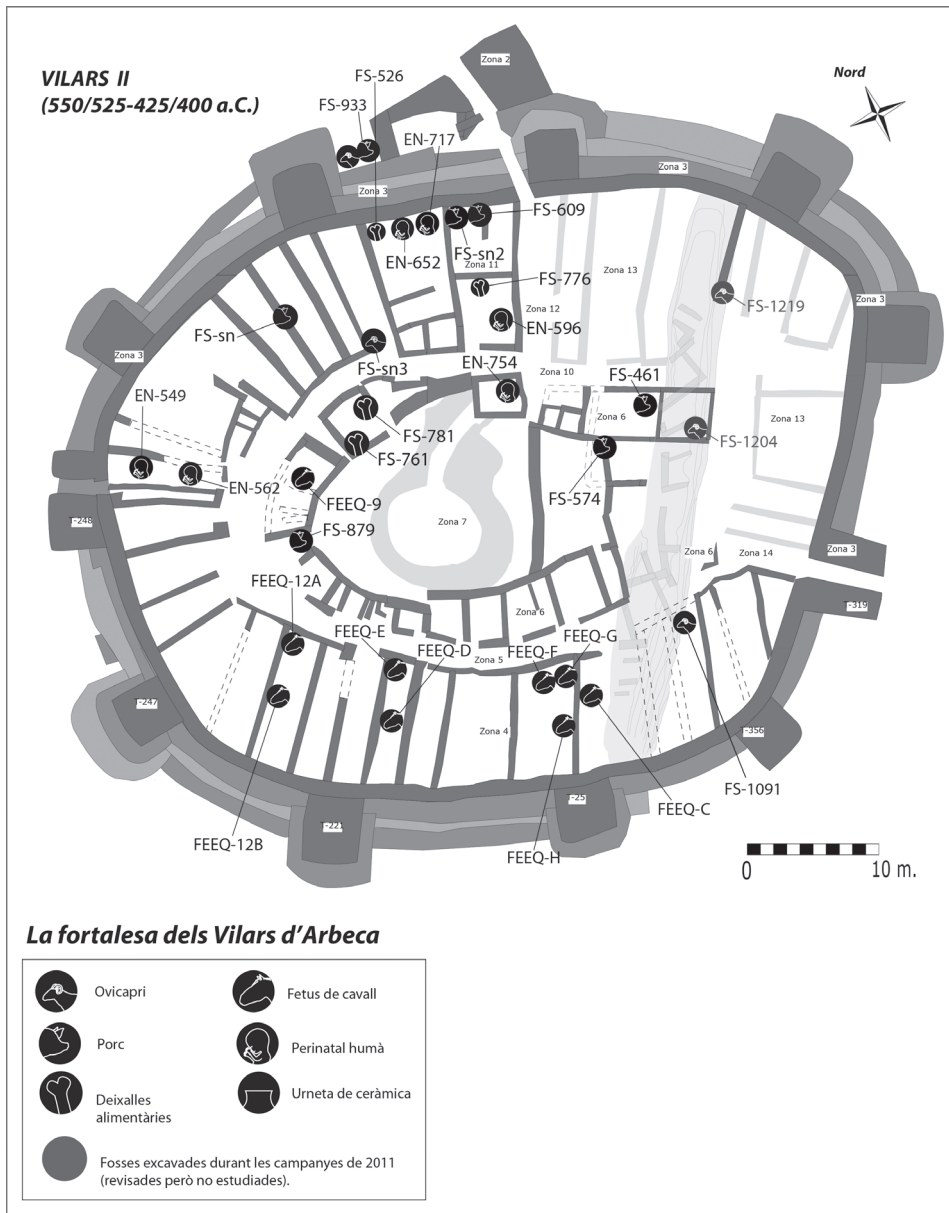

Figura 4 b: Situació en planta dels diferents tipus de dipòsits per a la fase de l'ibèric antic.

pais multifuncionals. Per les dades de què disposem actualment en general no es produeixen associacions d'aquest tipus en un mateix espai. Els dipòsits mai no apareixen barrejats en el mateix àmbit, i inclús, en les cases compartimentades hi ha fosses amb continguts diferents segons l'habitació.

D'aquest moment també tenim l'únic conjunt fora muralles compost per un porc sencer i part d'ossos llargs pertanyents a dos cabres. Aquest formava part del sector 3/14 que correspon al pany de muralla situat entre les torres T-251 i T-252, just al costat de la porta nord, però sense ser segurament contemporani a ella.

En l'àmbit global els resultats suggereixen que l'entrada a època ibèrica suposa una estructuració que sembla coincidir força amb les zones predefinides pels arqueòlegs a partir de les característiques arquitectòniques dels diferents sectors. Per simplificar podem dir que mentre el barri sud està caracteritzat pels dipòsits de fetus de cavall, el barri nord ho

està per les inhumacions de perinatal (figura 4b). Els conjunts amb porc es reparteixen equitativament entre el barri central i el barri nord, però aquest fet ja requereix algunes puntualitzacions ja que el barri central (zona 6) sembla tenir alguns espais singulars que poc tenen a veure amb tallers o zones d'emmagatzematge. Per tant, més enllà de les divisions "artificials" més àmplies que han dividit la fortalesa en diferents zones, caldrà tenir en compte els espais en si mateixos. Es fa necessari, doncs, incloure una segona anàlisi a escala microespacial per poder esbrinar el perquè de la selecció de determinats espais.

Pràctiques diferents segons el barri i/o funcionalitat de l'espai?

Sembla que al marge dels patrons globals de distribució per zona, l'anàlisi microespacial de la funcionalitat i característiques de l'espai ha proporcionat

algunes tendències que semblen perdurar al llarg de les tres fases:

- Les fosses de porc semblen estar en relació amb dos tipus d'espais i/o activitats. D'una banda, les trobem en espais singulars, com ara la "casa del ferrer" (11/2B) i la "sala de reunions" (6/13), en les estances posteriors utilitzades com a rebost o espai d'emmagatzematge domèstic. D'altra banda, apareixen en àmbits productius i d'ús col·lectiu.

- Els fetus de cavall apareixen en espais domèstics, es pot tractar d'una pràctica de caire més intimista. Cal mencionar, però, l'única excepció documentada al sector 6/38, interpretat com un lloc de producció a causa de les nombroses estructures de combustió.

- Els perinatals semblen estar relacionats amb espais domèstics. Però també s'ha detectat la presència d'alguns enterraments múltiples que semblen estar associats a espais de caràcter no domèstic. Tenim l'exemple d'un enterrament triple al sector 4/12 (Vilars 0)⁴ (Agustí *et al.* 2000) i més recentment (a partir de la campanya d'excavació 2011) el d'un enterrament doble en un dels sectors de la zona 6, que els arqueòlegs han interpretat com un possible espai singular. També caldrà veure què passa amb el sector 11/11 (Vilars II) en el qual van aparèixer dos inhumacions, tot i no presentar elements que permetin associar-lo amb un espai productiu i/o singular.

- Les fosses amb ovicàprids són molt testimonials, en els casos estudiats, semblen estar relacionades amb àmbits domèstics. Amb tot, cal apuntar que l'última campanya d'excavació ha lliurat un dipòsit localitzat en el que sembla un espai productiu a la zona 6.

- Els quatre dipòsits amb vasets ceràmics s'han documentat al llarg de totes les fases. Sempre semblen estar associats a contextos domèstics de la zona 4 i la zona 11. Volem destacar l'existència de dos sectors que presentaven dipòsits ceràmics ocupant el mateix espai que els de fetus de cavall (sector 4/17) i els de perinatals (sector 4/10). Tot i que comparteixin espai no es pot assegurar que els vasets s'haguessin dipositat en ambdós casos com a ofrenes de les inhumacions. En aquest sentit, en cap cas es trobaven en contacte físic directe i a més el VE-381 estava sota una llar (LL-333). En canvi, en el cas de VE-362 la proximitat i la deposició dins del mateix reompliment podrien demostrar la seva relació.

4. S'ha considerat que la presència de tres individus perinatals localitzats a l'estructura 11288 (EN-596) dels Vilars no es pot considerar que correspongui a trigèmins, malgrat que en alguna ocasió s'hagi pogut considerar que així fos (Agustí *et al.* 2000: 306-323). També la baixa representativitat de dos dels individus fa pensar a l'autora que es pugui tractar d'enterraments successius. Es planteja la possibilitat que es tracti de dos o tres enterraments successius deixant oberta la possibilitat que dos d'ells poguessin correspondre a bessonada. Aquesta descoberta s'afegeix a les recents descobertes de nadons en espais productius, a més dels espais domèstics i culturals ja coneguts. Alguns exemples els tenia al jaciment de Sant Miquel d'Olèrdola (Barcelona) on es van trobar dos enterraments de nadons dins d'un espai amb un forn metal·lúrgic (Subirà i Molist 2008).

El context estratigràfic i els problemes interpretatius: sacrificis fundacionals?

Per entendre la funció i/o l'objectiu d'aquestes pràctiques també cal tenir en compte la seva localització estratigràfica per tal d'esbrinar en quin moment, del funcionament de l'espai, varen ser depositats. Tal com passa en la majoria de jaciments catalans, en el cas de la fortalesa, la situació dels conjunts dins de la casa no segueix, *a priori*, cap disposició determinada, encara que solen aparèixer sota els murs o pròxims a ells. També poden aparèixer relacionats amb alguna estructura domèstica (llars, banquetes) i sempre solen trobar-se en els nivells situats per sota dels paviments.

La preparació per a dipositar les restes també és variada. Algunes vegades s'ha identificat una fossa que retalla un reompliment o que ve d'un paviment superior, afectant tant la capa inferior de preparació com el paviment en funcionament. Algunes d'aquestes fosses presentaven lloses que s'havien utilitzat per segellar el conjunt o bé pedres al voltant, potser destinades a delimitar o senyalar la situació del dipòsit. Altres vegades les restes apareixen dins un rebliment sense haver-se pogut identificar cap fossa. En dos casos els dipòsits estaven localitzats sota d'alguna estructura domèstica com una banqueteta (sector 11/2A) o una llar (VE-381, sector 4/17).

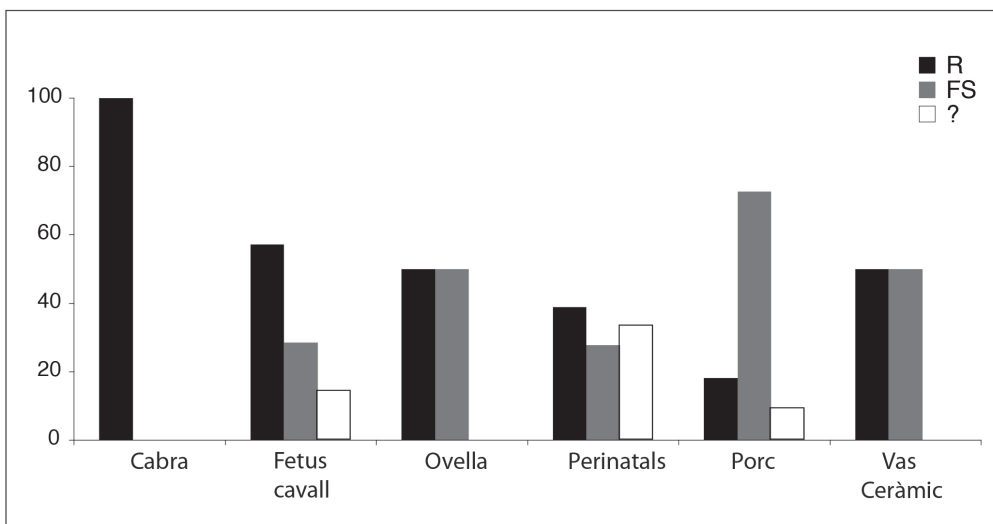
En el cas dels Vilars semblen definir-se, a grans trets, dos tipus de context estratigràfic. En primer lloc, aquells conjunts que apareixen directament dipositats en el rebliment sense que s'hagi identificat la fossa⁵ i, en segon lloc, els conjunts que clarament estan dipositats en fossa, els quals en alguns casos retallen inclús un paviment en ús. El que sí que sol ser comú a tots és la seva disposició vora els murs. Organitzant els diferents contextos, segons el tipus de deposició (figura 5), veiem que els conjunts amb porc són els que més es relacionen amb la preparació d'una fossa. En canvi, els conjunts amb fetus de cavall i perinatals estan més associats a nivells de preparació i/o anivellament (tot i que s'han localitzat en els dos tipus de context estratigràfic). Els fetus de cavall solen aparèixer majoritàriament al costat dels murs de façana i de manera molt puntual en algun dels murs laterals. En canvi, els perinatals apareixen majoritàriament en els murs del fons de l'habitatge, és a dir, adossats al mur de la muralla i, en casos més puntuals, als murs laterals (figura 4). Fruit d'aquesta variabilitat, que sembla estar amb relació al tipus de dipòsit, se'ns plantegen diverses preguntes de partida:

- *Tots els dipòsits es poden relacionar amb refaccions dels edificis i per tant amb ritus fundacionals o amb actes destinats a influir sobre un espai determinat?*

- *El fet que hi hagi dipòsits amb fossa i dipòsits sense fossa ens permet afirmar que existeix una diversitat de rituals a la fortalesa, o aquesta variabilitat es pot atribuir a mancances en el registre arqueològic?*

5. Cal matisar que pot ser que en alguns d'aquests casos la fossa existís originalment però que el retall hagués quedat emmascarat a causa del rebliment ràpid amb la mateixa terra.

	Reompliment	Fossa	?	total
Cabra	1			1
Fetus cavall	8	4	2	14
Ovella	1	1		2
Perinatals	7	5	6	18
Porc	5	5	1	11
Vas Ceràmic	2	2		4
Total	24	17	9	50

R: en reompliment i sense identificació de fossa
 FS: conjunt on s'ha identificat la fossa
 ?: context poc clar o no especificat.

Figura 5. La taula superior quantifica els tipus de context d'aparició dels diferents conjunts. La gràfica central mostra, en percentatge, una imatge més intuïtiva dels valors de la taula. Finalment les fotografies inferiors mostren alguns exemples de les modalitats dels dipòsits. De dalt a baix i d'esquerra a dreta tenim un dipòsit amb restes d'ovella, un amb restes de porc i dos dipòsits amb fetus de cavall.

• És lícit relacionar els dipòsits dins de rebliments amb tasques de refacció dels espais, i aquells amb fossa a accions més puntuals que no tenen per què estar relacionades amb canvis i/o modificacions dels àmbits?

Totes aquestes preguntes no són més que el reflex de la infinita literatura disponible sobre la interpretació d'aquests tipus de dipòsits. Aquesta ha estat sempre subjecta a conjectures fruit de les diferents tradicions investigadores⁶ i de les limitacions del mateix registre arqueològic. Unes mancances que es posen més de manifest quan es tenen en compte els diferents elements i processos que intervenen en tot acte ritual i que cal recordar a l'hora de formular una interpretació d'aquest acte:

- Els motius o causes que el justifiquen
- El pacte o aliança que s'estableix amb la divinitat
- El sacrifici o forma de manifestar aquest pacte o demanda

L'estudi de les restes d'un acte ritual ens permet bastir un esglaó en la majoria dels casos insuficient per a superar l'abisme existent entre nosaltres i l'imaginari col·lectiu d'aquestes comunitats. Cal recordar sempre que de tot allò que va impulsar la realització d'aquests actes només en resten petits gestos fossilitzats que cal saber llegir amb prudència, intentant esquivar els apriorismes i les interpretacions generalistes.

Davant les mancances exposades, considerem que les eines més vàlides que tenim són, d'una banda, els treballs que ens precedeixen i, de l'altra, l'ús de les dades procedents dels estudis etnogràfics i antropològics, servint-nos del mètode comparatiu.⁷ Això permetrà establir certes analogies i nexes d'unió entre fenòmens religiosos de diferents contextos culturals. Malgrat la controvèrsia que ha suscitat l'ús d'aquesta metodologia entre la comunitat científica, fruit dels

6. La consideració del paper de la religió i el ritual, en el marc de la interpretació arqueològica, ha anat variant en funció de la successió de paradigmes teòrics. Aquests han modificat i transformat les aproximacions referents a les pràctiques religioses o simbòliques de les societats antigues. En aquest cas tenim les primeres aproximacions evolucionistes i funcionalistes (per exemple Tylor 1920), marxistes (per exemple, Childe 1945), processualistes (per exemple, Binford 1962), arqueologia analítica (Clarke 1978), postprocessualisme (Hodder 1989; Renfrew 1994). Tot i que no entrarem aquí a descriure cada corrent teòric i els seus enfocaments, la multiplicitat de tendències evidencia les diferents maneres de fer arqueologia que sens dubte han influït en la manera de treballar i interpretar les qüestions religioses. Per aprofundir més sobre aquests aspectes teòrics recomanem consultar Cabrera (2010).

7. Sobre aquest concepte recollim les conclusions d'una autora que descriu a la perfecció els arguments que volem plasmar: "Una premisa bàsica para el método comparativo es la asunción de la existencia de elementos universales transculturales que permiten establecer paralelismos, en este caso en el ámbito de lo religioso. Desde la Arqueología, los elementos universales presentes en las distintas culturas también forman parte del discurso necesario para poder avanzar en la generación del conocimiento. La dificultad residirá en establecer hasta qué punto estos elementos pueden ser reconocidos a través del contexto material, y conectados con las prácticas religiosas de sacrificio. En el caso de las culturas de la Protohistoria mediterránea, el proceso no se realiza sobre entidades culturales independientes y desvinculadas entre sí. Los términos de la comparación no son en ningún caso productos «puros» y frontalmente antagonicos. Por el contrario, están repletos de elementos de sustrato comunes y de influencias continuas que caracterizan su propia esencia" (Cabrera 2010: 349).

excessos de vegades massa freqüents a l'hora de fixar els límits de la comparació, pensem que és una eina que, amb un ús conscient i acotat, ofereix una visió més global. No volem renunciar a disposar d'una sèrie d'elements que ens permetin aportar noves idees i perspectives, així com desmitificar alguns conceptes enquistats i repetitius.

Per començar podem dir que l'únic acord existent entre arqueòlegs i investigadors és el de considerar aquests tipus de dipòsits com a ofrenes intencionals vinculades a un culte de caire domèstic. A partir d'aquí, la interpretació ha derivat principalment en dues grans línies interpretatives que van des de rituals funeraris domèstics, en el cas dels perinatals⁸ (per exemple, Barriall 1990: 246; González Ruibal 2003), fins a la que els interpreta (tant els dipòsits animals com de perinatals) com a sacrificis fundacionals vinculats a la construcció o refacció d'un espai (per exemple, Barberà i Sanmartí 1976; Barriall 1990; Albizuri i Nadal 1992: 292; Santmarí i Santacana 1992; Belarte i Sanmartí 1997: 23; Garcia i Munilla 2000; Molist 2003; GIP 2003: 260; Codina *et al.* 2009: 273; Valenzuela 2008; Agustí *et al.* 2008; Belarte i Chazelles 2011: 168-169).

Els rituals destinats a protegir una nova habitació o espai (rituals de fundació) i la idea que la terra pertanyia a divinitats, genis o ancestres, és una concepció molt comuna en diverses cultures tant actuals com ancestrals. Aquestes pràctiques han estat compilades i descrites per diversos arqueòlegs (citats més amunt), etnòlegs i antropòlegs (per exemple, Amades 2003; Frazer 1951; Coll 1993; Coll 1996; Canales i Callejo 1996; Erny 1999). Per esmentar alguns exemples, tenim els *lars*,⁹ els *penats*¹⁰ i els *genis*,¹¹ que eren divinitats romanes de la llar. Es realitzaven cultes domèstics dedicats a ells en què, en alguns casos, se sacrificaven animals, sovint gossos que es criaven a la mateixa

8. Aquesta línia proposa que els individus nounats no haurien estat sacrificats sinó que es tractaria de morts naturals. En aquests casos com que no són considerats com a membres de la comunitat fins que no arriben a una determinada edat no es considera que formin part de la comunitat. Per tant no s'enterrarien a la necròpolis com els altres membres adults de ple dret dins del grup social (González Ruibal 2003: 138).

9. Els *lars* són unes divinitats col·lectives, uns esperits que protegeixen la casa i la família, asseguren prosperitat de la hisenda i salut de tots els membres de la comunitat familiar. Els *lars* eren honorats en un *lararium*, una capelleta generalment situada a l'atri, en forma d'armari de fusta o de nínxol a la paret: s'hi guardaven unes estatuetes que els representaven i se'ls adreçaven pregàries i se'ls oferien petites ofrenes —garlandes de flors, fruites, tortells—, en especial els dies assenyalats. Igual que els *penats* i *vesta*, amb els quals apareixen normalment associats, els *lars* estan vinculats a la llar de foc familiar. Justament de *lar* prové el mot català 'llar'. Sovint se'ls oferien sacrificis de gossos que es criaven a la mateixa casa (Blanchard 1826: 111).

10. Els *penats* estaven vinculats per l'etimologia i pel culte amb el *penus*, el magatzem dels aliments o rebost. Les seves imatges es posen en el *tablinum*, davant el *penus* o a la cuina. Hom els adreçava precis abans de l'àpat principal, els ofrenava les primícies dels aliments i els n'agraïa l'abundància.

11. El geni era l'ésser espiritual de cada persona: l'acompanya i la protegeix durant tota la seva vida tot infont-li els seus desitjos i proporcionant-li joia, i, quan mor, és el que en resta. Sovint és representat com una serp o com un jove cobert amb un mantell.

casa (Blanchard 1826: 111). Per als musulmans els genis podien ser molestos invasors de la llar que havien de ser expulsats utilitzant diverses citacions de l'Alcorà. Aquesta creença popular segueix estant molt estesa en les àrees rurals d'alguns països islàmics i és molt freqüent la seva aparició en la literatura popular. En la religió hindú totes les famílies solen tenir un petit temple domèstic, on realitzen ofrenes cada dia, destinades a la protecció de la llar. Diverses cultures de la península Ibèrica també tenen conjures per protegir-se dels esperits i follets que habiten la llar i que poden ésser bons o dolents amb els seus habitants en funció de les ofrenes o atencions que els dediquen: "Este carácter ambivalente del duende es una constante en casi todas la historias en las que interviene: son leales con la casa que escogen e incluso aman a sus miembros, pagando sus atenciones y sus ofrendas con todos los beneficios que un duende puede dispensar (...) en cambio, si lo maltratan verbal o físicamente se puede convertir en un ser vengativo y procurará hacer la vida imposible a la familia" (Canales i Callejo 1996: 31). Aquestes creences paganes són molt anteriors al cristianisme i presenten uns esperits profundament vinculats a la casa i també a la família que hi viu. Joan Amades també es fa ressò d'un ésser sobrenatural, existent en les comunitats rurals catalanes, que anomena *geni de les construccions*: "el terreny on s'alça una casa té un amo, un esperit, un mort que vol menjar; calia consagrar-li un home, i el geni estava satisfet (...). És creença generalitzada en diversos països que les construccions, majorment si són de grans edificis, no poden arribar a bon terme sense el sacrifici d'una vida humana (...) en els països salvatges del centre de l'Àfrica en començar una casa enterren en els fonaments un home viu, millor jove que vell, car la construcció durarà més".

Aquesta ha estat una pràctica molt habitual en multitud de cultures. Alguns autors li han atribuït un alt sentit funcional i pràctic, relacionat amb pràctiques màgiques i en altres amb la pròpia religió (Barriall 1990: 246). Un dels exemples més coneguts és el ritual del *Molk*, característic de la religió cananea però que es va estendre a d'altres pobles del Pròxim Orient com els fenicis, els hebreus i els púnics (Blázquez 1975). Aquest acte estava destinat a honorar el déu Moloch i consistia en el sacrifici, per cremació, d'un fill nascut en perfectes condicions: "Había en la ciudad [es refereix a Cartago] una imagen de bronce de Cronos con las manos extendidas, las palmas hacia arriba y cada niño que era colocado en ellas era subido y caía por la boca abierta dentro del fuego" (*Diodorus Siculus* 20.14). Aquest acte se celebrava en un recinte a l'aire lliure, el taffet, ben diferenciat de temples i cementiris. Les cendres es guardaven en vasos ceràmics i s'enterraven. El ritual procedent del món semita i els descobriments de Cartago sustentaven la idea que el *Molk*, com a sacrifici cruent, ja era conegut pels fenicis i que des d'allà s'havia difós a través del veí Israel i a l'occident fenici-púnic, fins a Cartago i les seves colònies.

Els treballs de Tylor (1920), etnòleg de principis de segle xx, recullen un gran nombre d'exemples de llegendes i tradicions populars sobre el que ell

anomena *foundation sacrifice* (sacrificis fundacionals). Aquí hem fet una selecció dels que s'han considerat més significatius: "There is current in Scotland the belief that the Picts, to whom local legend attributes buildings of prehistoric antiquity, bathed their foundation-stones with human blood (...). So late as 1843, in Germany, when a new bridge was built at Halle, a notion was abroad among the people that a child was wanted to be built into the foundation. (...) Thus, when the broken dam of the Nogat (Egipte) had to be repaired in 1463, the peasants, on the advice to throw in a living man, are said to have made a beggar drunk and buried him there. (...) Thuringian legend declares that to make the castle of Liebentein fast and impregnable, a child was bought for hard money of its mother and walled in. (...) The wall of Copenhagen, legend says, sank as fast as it was built; so they took an innocent little girl, set her on a chair at a table of toys and eatables, and, as she played and ate, twelve master-masons closed a vault over her. (...) The Slavonic chiefs founding Detinez, according to old heathen custom, sent out men to take the first boy they met a bury him in the foundation. (...) Lastly, there is our own legend of Vortigern, who could not finish his tower till the foundation-stone was wetted with the blood of a child born of a mother without a father. (...) In Polynesia, Ellis heard of the custom, instanced by the fact that the cenral pillar of one of the temples at Maeva was planted upon the body of a human victim. (...) In Borneo, among the Milanau Dayaks, at the erection of the largest house a deep hole was dug to receive the first post, which was then suspended over it; a slave girl was placed in the excavation; (...) and the enormous timber descended, crushin the girl to death, a sacrifice to the spirits (...)" (Tylor 1920: 104-107). A part dels sacrificis humans també s'ha parlat de rituals substitutoris, que s'han continuat relacionant amb ofrenes fundacionals o de protecció de la llar. Amb paraules de Cabal: "Quan es cregué que l'esperit d'un animal era igual al d'un home, es canvià el sacrifici i se li donaren altra mena de vides" (Cabal 1981).

En aquests casos els infants serien substituïts per un animal o algun altre objecte de valor per a la comunitat. Però cal matisar el fet que en algunes cultures antigues es documenta la coexistència d'ambdós rituals i per tant un no té per què excloure l'altre. Aquest fet podria relacionar-se amb el que Barriall anomena les *categories de víctimes*,¹² essent ofertes unes o altres segons el cas, la de major importància seria naturalment la humana (Barriall 1990: 246).

En els jaciments ibèrics l'ofrena més habitual solen ser animals i més concretament ovicàprids (sobretot al llevant peninsular i les costes del sud de França). També en l'actualitat les ofrenes càrnies d'animals encara són presents en moltes cultures: ovelles i cabres

12. En aquest sentit es coneixen diverses normes de tradició fenicia-púnica que han deixat diverses inscripcions amb tarifes sacrificials (a Cartago i Marsella) on s'especifiquen els animals que han d'ésser sacrificats per a l'ofrena, distingint-los en funció de l'espècie i l'edat (Lipinski 1992: 439-440). La cultura grega i romana també tenien uns criteris de selecció, segons els quals el culte a determinades divinitats exigia el sacrifici d'espècies molt concretes (Cabrera 2010: 278).

(Jordània, Bolívia i Mongòlia), pollastres i gallines (França, Rússia i Catalunya), ous (Argentina, Jordània i Catalunya), per esmentar alguns exemples. En aquests casos les ofrenes suposen la deposició d'una ínfima part de l'animal, que se situa en un espai en curs de construcció, en els fonaments o en un punt mitjà entre fundació i elevació (països eslaus i França) (Belarte i Chazelles 2011: 169). Tylor també fa referència a alguns rituals substitutoris: "As is usual in the history of sacrifice, we hear of substitutes for such victims; empty coffins walled up in Germany, a lamb walled in under the altar in Denmark to make the church stand fast, and the churchyard in like manner handseled by burying a live horse first"¹³ (Tylor 1920: 106). I inclús Amades n'esmenta alguns exemples per al territori català: "A primeries del segle passat, en ésser tirada a terra la casa pairal del patrici Soler i Marc de Manresa, en els fonaments hi fou trobat l'esquelet d'un gall (...) símbol de la vida. Pel Penedès nombroses vegades en tirar a terra cases velles, s'han trobat sota els fonaments ossaments d'animals petits" (Amades 2003: 10). A Grècia, en canvi, prenen la mida d'una persona o de la seva ombra i l'enterren sota la primera pedra. "Construir damunt l'ombra, com en altre temps damunt del cos, és bastant corrent a Bulgària i entre els romanesos de Transsilvània, país on antigament es venien l'ombra, destinada a aquesta simulació" (Frazer 1951).

Després del que s'ha exposat anteriorment sembla que les pràctiques domèstiques tenen profundes arrels en el temps i inclús en alguns casos sembla que hagin aconseguit travessar els murs bastits pel cristianisme, arribant als nostres dies en forma de velles creences paganes, llegendes i/o dites populars. Podem afirmar doncs que es tracta de reminiscències d'antigues creences i ritus ancestrals relacionats amb la protecció i creació de l'espai domèstic? Això ens permet establir paral·lelismes vàlids que ens ajudin a reconstruir, encara que sigui una petita part, l'origen i les motivacions que van impulsar a dur a terme aquests sacrificis o dipòsits intencionals? Tot i que no negarem que molts dels exemples exposats presenten certes analogies (tant pel que fa al context d'aparició com a l'ofrena elegida) amb algunes de les deposicions sota paviment estudiades aquí, no volem caure en generalitzacions artificioses. Les dades aportades ens impedeixen descartar totalment la hipòtesi que es tracti de rituals fundacionals o de protecció de la llar, d'una banda. De l'altra, ens afegim als diversos investigadors i investigadores que ja han expressat prèviament les seves reserves a l'hora d'interpretar tots els dipòsits sota paviment d'aquesta manera (per exemple, Nadal i Albizuri 1999; Barrial 1990: 246; Albizuri 2011; Bermejo 1986: 100-101). Alguns dels elements que ens han portat a qüestionar-ho són, d'una banda, els relacionats amb el context d'aparició i, de l'altra, la naturalesa mateixa dels actes rituals, ja que poden respondre a múltiples motivacions.

13. "Com és habitual en la història del sacrifici, es parla de substituïts per a les víctimes d'aquest tipus; taüts buits tapiats a Alemanya, un be emparetat sota un altar a Dinamarca per fer l'església més ferma, i un cementiri que es va inaugurar enterrant un cavall viu en primer lloc."

• Aquestes pràctiques no s'efectuaven en tots els àmbits. La presència de diversos individus sota el paviment d'un mateix recinte i l'absència en d'altres espais suggereix el tracte preferent d'alguns àmbits. Si fos un ritual estrictament fundacional la majoria d'edificis o espais haurien de disposar de dipòsits similars. Totes les refaccions o canvis estructurals de les habitacions haurien d'anar acompanyats d'algun sacrifici de protecció. Centrant-nos en l'exemple dels Vilars trobem alguns elements interessants al respecte. Mentre que tant els fetus de cavall com els perinatals semblen associats majoritàriament a refaccions o construccions d'algun element domèstic, les fosses amb altres animals, sobretot el porc, semblen associades a fosses excavades en moments que no sempre es poden relacionar clarament amb refaccions. Mentre que els perinatals i els dels fetus de cavall poden aparèixer en més d'un i dos casos en un mateix sector, les fosses amb altres animals (ovicàpid i porc) apareixen com a molt una vegada, estan individualitzats per espais. Aquest primer element ja mostra algunes tendències ben diversificades, algunes d'elles ja constatades en el punt anterior.

• La relació d'ofrenes animals i inhumacions infantils¹⁴ són elements que qüestionen el sacrifici, ja que normalment aquests no van acompanyats d'aixovar. Tanmateix aquests casos són realment esporàdics en els poblats ibèrics catalans. Una situació ben diferent respecte a la dels jaciments de la Meseta, com per exemple els d'Atxa (Gil, en premsa), la Hoya (Llanos 1976) o el ja esmentat Cortes de Navarra (Maluquer 1984). En aquests casos les inhumacions són molt nombroses i sí que podrien reflectir l'alta mortalitat infantil característica de les societats preindustrials.

• Als anteriors elements de caire més contextual, cal afegir-hi l'abundant bibliografia que treballa insistentment per a intentar oferir interpretacions vàlides del perquè de l'acte sacrificial. Ens hem valgut dels treballs de Carlos Espejo (1995: 34-43) per a fer-nos una idea de la multiplicitat de motivacions i necessitats que poden haver induït a la realització d'aquestes pràctiques. Les diferents línies teòriques els han interpretat com: un acte caníbal,¹⁵ un patró alimentari,¹⁶ un acte de cohesió política i rebuig a la

14. Alguns exemples els trobem a Turó de Ca N'Oliver (Albizuri i Nadal 1999: 50; Albizuri 2011), Cortes de Navarra (Maluquer 1984), Casa Bona-Cal Notari (Nadal 2002). A la fortalesa dels Vilars podria haver-hi un cas d'un enterrament infantil (EN-363) associat a un vaset ceràmic. Aquest fou exhumat l'any 1999 quan es va excavar un reompliment gruixut (UE 4631, 40 cm) que segellava el darrer paviment de Vilars 0b i que constituïa a la vegada la preparació del paviment de Vilars I (P-364). Dins d'aquest paquet és on va aparèixer un enterrament d'un perinatal (EN-363), just a l'angle sud-oest de l'habitatge, sota el basament més meridional (UE 4622). A uns 40 cm de distància va aparèixer també una urna sencera (VE-362), molt possiblement en relació amb l'enterrament (Alonso *et al.* 1999b).

15. En aquest cas l'autor parla de ritual substitutori, dient que el sacrifici és una forma sublimada de la conducta caníbal. Considera que el sacrifici animal simbolitza el sacrifici de l'home (Sagan 1974).

16. Aquesta tesi defensada per Détienne (1983) justifica que el lloc central del sacrifici sagnant en el pensament social i religiós dels grecs venia donat per la concepció que l'alimentació càrnia era un acte ritual en si. Tota carn consumida venia d'una víctima animal degollada ritualment. D'aquest autor volem de-

violència,¹⁷ com a identificació o afinitat màgica,¹⁸ com un acte de comunió amb la divinitat,¹⁹ restaurador de l'equilibri alterat i dominador de la por²⁰ i com a mediador entre la dicotomia *sagrat-profà*,²¹ etc. Per si no n'hi hagués prou, no es poden deixar de banda les pràctiques endevinatòries tan ben documentades en el món grec, celta i gal: “fan sacrificis i examinen les vísceres sense separar-les del cos; observen així mateix les venes, el pit i endevinen palpant. També ausculten les vísceres dels presoners (...) quan la víctima cau per la mà de l'endeví, fan la primera predicció segons com cau el cadàver. Amputen la mà dreta dels presoners i la consagren als déus” (Estrabó, 3.3.6, descrivint les pràctiques dels lusitans). Rituals pràcticament iguals es descriuen per als pobles gals (Blázquez 1990: 224). Els lacedemonis sempre degollaven una cabreta abans de la batalla i vaticinaven el futur en funció de la manera que

stacar especialment l'obra *Crise agraire et attitude religieuse chez Hésiode* (Détienne 1963). Aquesta es presenta com un catàleg exhaustiu de les millors condicions per a realitzar l'acord entre els déus i els homes i sobretot fa un estudi detallat de com Hésiode concebia tots els moments de la vida humana subjectes a la voluntat divina, de manera que la religió n'impregnava tots els aspectes, des del treball fins a les expressions individuals i col·lectives de la societat.

17. Aquesta tesi defensada per alguns autors (com ara Durand 1979) subratlla el fet que la pràctica sacrificial és la que reafirma la cohesió de grup, la participació en el mateix grup, la coherència de la imatge de comunitat davant de les divinitats, fins al punt que cap poder polític es pot exercir sense aquesta pràctica.

18. En l'antiguitat clàssica el sacrifici, i en alguns casos el consum, pretenia consolidar un jurament de fidelitat a l'aliança o als acords establerts prèviament entre dos parts. A través de la màgia d'afinitat les parts contractants s'identificaven amb la víctima sacrificada, de tal manera que la part que vulnerava l'acord patia la mateixa sort que ella. Segons Quinto Romero (en premsa) aquesta no era més que una garantia del compliment del tracte en un moment en què el poder coercitiu descansava sobre el binomi màgia-religió.

19. Harrison (1980) cita breument l'exemple del sacrifici Homèric en què l'oficiant ofereix i comparteix un àpat o banquet amb el déu. En canvi, en altres casos (tribus de l'Amazònia i algunes tribus africanes) sí que es parla de comunió mítica en què la ingestió de la carn de la víctima suposa adquirir part de la vida o de les característiques físiques de l'individu ingerit (força, intel·ligència, velocitat, fertilitat, etc.). La cultura cristiana per exemple també té un ritual de comunió quan a través de la ingestió de l'hòstia sagrada i del vi es rep el cos de Crist.

20. Segons Burket (1983) els ritus de sacrifici grec representen el sentiment de culpabilitat i remordiment causats pel vessament de sang. L'home sacrificant, d'acord amb el desig del déu, encara ha de vèncer la seva repugnància a matar. L'home és l'únic ésser viu que enterra els seus morts; de manera similar restaura almenys les restes dels animals que ha hagut de matar per algun ordre sobrenatural i del qual depèn la continuïtat de la seva comunitat. De la mateixa manera el sacrifici pot actuar com un reforç a la fe i crear solidaritat en moments d'incertesa i necessitat. Ja sigui per dificultats en les collites (sequeres, plagues, etc.) o de l'empresa d'algun viatge o esdeveniment bèl·lic, crea situacions de por que poden suavitzar-se i superar-se gràcies a actes propiciatoris de protecció a través de l'ofrena de primícies.

21. La seva consideració parteix de la concepció del sacrifici com una consagració i la seva diferenciació de la simple ofrena. Exposa que el clímax és el moment en què se sacrifica l'animal. Aquesta teoria plantejada per Vernant (1973) afirma que la víctima actua com a mediador entre dos mons, de manera que el sagrat i el profà entren en contacte i es compenetren.

la sang rajava de l'animal. Aquests tipus de sacrifici no eren exclusius dels contextos bèl·lics, en el món grec²² també es “coneixien sacrificis especials per a l'endevinació, sacrificis sense consum que tenien un objectiu en si mateixos, com els sacrificis especials per al jurament” (Loisy 1920: 273).

Les dades i informacions recollides al llarg d'aquests apartats permeten afirmar que la major part dels dipòsits serien fruit d'actes intencionals relacionats amb algun esdeveniment social destacat per a la comunitat. És evident que no es tracta d'un fet quotidià, tot i que molts d'ells es troben en un àmbit domèstic. D'entrada, el context estratigràfic suggereix l'existència de diferents tipus de deposicions: unes més relacionades amb les reparacions dels edificis i unes altres que no semblen tenir relació amb aquests tipus d'activitats. Això últim sembla posar-se de manifest a partir de l'existència d'algunes fosses que retallaven paviments en ús, de manera que s'haurien pogut efectuar en un moment en què la casa encara estaria en ple funcionament. En aquests casos no descartem, doncs, la possibilitat que pogués tractar-se d'una acció puntual amb motivacions ben diverses que podrien anar des de ritus propiciatoris relacionats amb el calendari agrícola, fins a un esdeveniment social concret (boda, ritual de pas, ritual d'hospitalitat, ritual de cohesió social, festivitat, etc.).

L'estudi de societats clientelars amb elits emergents ens obliga a tenir una visió més àmplia que ens permeti pensar en la possible existència d'altres actes socials ritualitzats destinats a cohesionar el grup o a incentivar i mantenir aliances. A partir d'aquí pensem que estaria bé replantejar-se la qüestió que tots els rituals situats en espais d'habitació s'interpretin com a actes privats sempre relacionats amb un univers domèstic i íntim. Tot i que desconexem la major part de processos previs a la creació del conjunt és molt probable que alguns d'ells haguessin transcendit l'àmbit privat i familiar per a passar a formar part d'actes col·lectius.²³

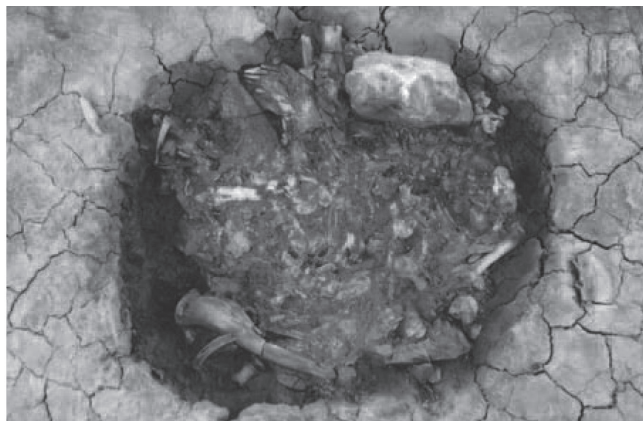
Aquest primer apartat no tenia altre objectiu que el d'oferir una primera imatge de la variabilitat tipològica i contextual amb la qual ens hem trobat. Una diversitat només equiparable a les infinites motivacions que poden induir a dur a terme un acte ritual. En el cas de la fortalesa ja hem vist que molts dels dipòsits no encaixen amb el binomi sacrifici-refacció, de manera que caldrà aportar noves dades que ens permetin valorar aspectes com el tàxon seleccionat, la selecció de parts de l'animal, consum previ o no, l'estacionalitat dels sacrificis, etc.

22. Homer parla de dos personatges, Mànties i Hierees, que semblen especialment relacionats amb els sacrificis endevinatoris. Una altra citació la trobem a Pausanies (II, 24, 1) en què una sacerdotessa d'Apol·lo, Deiradiote, fa prediccions després d'haver-se begut la sang d'una ovella sacrificada (Bermejo 1986: 92).

23. Referent a allò privat i col·lectiu, pensem que molts cops es defineixen aquests rols des de perspectives i concepcions molt actuals. La concepció d'allò privat i allò col·lectiu, quin ús feien dels espais i quin tipus de rols relacionals s'havien establert dins de cada comunitat són elements que molts cops passem per alt. Cal ser prudents sobre aquests aspectes i donar-los el valor que tenen a l'hora d'elaborar les nostres hipòtesis.

FS-263 sector 4/1 (Vilars I)

FS-758 sector 11/25 (Vilars I)

FS-574 sector 6/13 (Vilars II)

FS-609 sector 11/2B (Vilars II)

FS-933 sector 3/13 (Vilars II)

Figura 6. Fotografies de terreny d'alguns dipòsits amb restes de porc de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, Garrigues).

les evidències són molt testimonials, aquest fet podria ser conseqüència de la manca de superfície excavada. D'aquest moment només disposem d'una fossa al barri nord (FS-758, sector 11/25). Durant la fase següent hi ha una continuïtat tot i que les evidències també són escadusseres amb només dos fosses (FS-263 i FS-79) situades al barri sud (zona 4). Caldria avançar en l'excavació del barri nord per poder afirmar si aquests dipòsits també es localitzarien en altres punts de la fortalesa en aquest moment. Finalment la fase que correspon a l'ibèric antic (Vilars II), de la qual es disposa d'una major superfície excavada, mostra un desplaçament d'aquests dipòsits vers la zona nord del jaciment (zona 11 i zona 6). A més a més, gran part dels dipòsits se situen en espais singulars i/o emblemàtics com són l'anomenada casa del ferrer (FS-sn2, FS-609) i la possible sala de reunions (FS-461, FS-574) (GIP 2005: 662). En un cinquè dipòsit (FS-sn)²⁴ el més

Els dipòsits amb restes de porc

Presentació i contextualització

S'han exhumat un total de 9 dipòsits que van aparèixer en diversos contextos espacials i funcionals del jaciment (figura 6). Aquestes deposicions s'han localitzat a la zona 4 (barri sud), a la zona 11 (barri nord) i a la zona 6 (espai central). Els conjunts amb restes de porc es van documentar per primera vegada durant la fase fundacional de la fortalesa (Vilars 0). Tot i que

24. Les restes d'aquest conjunt no van ser originàriament considerades com una fossa o un conjunt tancat, si bé si que es van descriure com una deposició de fauna amb "relacions anatòmiques" (Alonso *et al.* 2002b). Els ossos que van aparèixer dins del reompliment (UE 11096) i sobre el mur M-505, un cop estudiats es va veure que presentaven unes característiques que permetien atribuir-los a un dipòsit intencional. Com que no tenia número de registre i per distingir els conjunts que s'havien identificat a terreny dels que ho havien fet en treballs posteriors al laboratori, es van disposar nomenclatures diferenciades. En aquest cas tots els conjunts que en comptes d'un número portin les inicials sn (sense número) són aquells dipòsits que van ser identificats a posteriori al laboratori.

destacable és que tot i que el sector 11/7, on estava depositat, no presentava unes característiques singulars en l'àmbit arquitectònic (major superfície habitable, compartimentació de l'espai) sí que s'hi va identificar un element singular conformat per una llar en forma de pell de brau (Vidal *et al.* 2004: 22).

El patró descrit anteriorment el trenca l'únic dipòsit situat al sector 6/42 (FS-879), ja que en primer lloc estava en un espai obert i en segon lloc no tenia cap element singular associat. Aquest sector era un passadís que comunicava una espècie de placeta amb el carrer meridional (zona 5) (Vidal *et al.* 2006: 38).

Representativitat esquelètica i patrons deposicionals

Pel que fa a la composició esquelètica s'han establert 4 tipus de categories. Tot i que vam intentar encabir-les en les proposades per Miró i Molist (1990) finalment es va constatar que el registre de la fortalesa requeria unes categories pròpies. D'aquesta manera tot i que també utilitzarem la nomenclatura A, B, C i D, aquestes no correspondran al 100% amb les tipologies proposades per al jaciment de Penya del Moro (Miró i Molist 1990), si bé guarden alguna relació pel que fa a la completesa esquelètica. Tal com mostra gràficament la figura 7 aquestes categories fan referència a la representativitat dels diferents elements anatòmics en cada un dels dipòsits.

Aquesta classificació per tipologies no pretén mostrar al 100% la realitat de la distribució esquelètica sinó una imatge més intuïtiva de l'aprofitament global dels animals. D'aquesta manera serà més fàcil detectar els canvis o continuïtats dels patrons deposicionals per fase.

La major part dels conjunts eren del tipus A (FS-79, FS-263, FS-574, FS-578, FS-1026). En aquest cas, les restes apareixien les unes damunt les altres de manera caòtica, semblava més aviat un abocament d'ossos desarticulats que suggereix un possible consum previ de l'animal, o si més no un processament intens de l'esquelet. Aquesta hipòtesi també estaria sustentada per la presència de marques de tall (esquarterament, desarticulació i en alguns casos descarnament). Tanmateix tenim a la contra l'absència de traces de foc en els ossos. Cap dels conjunts no presentava traces de l'acció dels carnívors, fet que suggereix un enterament relativament ràpid de les restes.

Un dipòsit (DP 10414; Valenzuela 2008: 64) amb unes característiques molt similars, però en aquest cas sense cap marca de tall, va ser exhumat a l'habitació 102B d'Alorda Park 2a (450-300 aC). L'estudi va revelar que es tractava d'un animal d'entre 12 i 24 mesos d'edat. Els ossos apareixien tirats dins una gran fossa sense connexió aparent. Aquest individu, a l'igual que passa amb els tipus A dels Vilars, presentava totes les parts anatòmiques exceptuant tota la mà dreta.

Actualment la fortalesa només disposa de dos exemples del tipus B (FS-609, FS-933).²⁵ En aquests casos, i a l'igual que passa amb el tipus A, els ossos semblen aparèixer sense connexions anatòmiques

evidents i amb diverses marques de tall. Tampoc no es van trobar marques de foc ni de l'acció dels carnívors sobre les restes. Totes les parts de l'animal apareixen ben representades, sense que hi hagués la selecció de cap part en especial.

Alguns conjunts presenten només el cap (tipus D: FS-461, FS.879) o el cap i part d'una de les seves extremitats (tipus C: FS-sn i FS-sn2). En aquests dos casos sembla que el consum previ de la pràctica totalitat de l'animal és més evident. En alguns d'ells s'han localitzat marques de desarticulació del crani. Tampoc no presentaven marques de foc o de l'acció dels carnívors.

Respecte a la distribució cronològica de les diferents tipologies, és interessant la tendència documentada per zona i fase (figura 6). La fase Vilars 0 només ha proporcionat un conjunt del tipus A. En aquest cas les restes estaven molt malmeses però vam poder veure que el crani s'havia partit per la meitat per aprofitar el cervell i que els ossos llargs estaven molt ben representats. L'única part que hi era absent era la part inferior de l'extremitat anterior dreta. Les marques de tall estaven presents sobretot a la zona pelviana (sacre i coxal), crani, vèrtebres, ulna, húmer i alguna falange. La resta de l'esquelet pràcticament no en tenia cap. Aquest porc anava acompanyat per alguns fragments de crani d'ovella. En aquest cas tot i que nosaltres els hem comptabilitzat com si formessin part del conjunt, podria tractar-se d'elements intrusius.

Els quatre conjunts de la fase Vilars I també eren tots del tipus A. Per tant, sembla que durant el període de la primera edat del ferro el patró deposicional és bastant homogeni, almenys per a les zones estudiades (zona 4 i zona 11). Tanmateix, sí que hi han algunes petites diferències com, per exemple, que el crani es troba molt poc representat en els dos dipòsits de la zona 4. També sembla que ara hi ha una major representació de les vèrtebres i una menor representació dels ossos llargs que apareixen de manera més aleatòria. El que sí que tenen en comú tots els conjunts és l'absència de l'extremitat anterior dreta (en aquesta fase totalment absent), un patró de selecció anatòmic que té una clara continuïtat respecte la fase precedent. També apareixen amb nombroses marques de processament de l'esquelet en tots tres casos. Les vèrtebres han estat partides per la meitat per a dividir l'esquelet en dos, i hi han diverses marques que suggereixen que part dels ossos haurien estat descarnats abans d'ésser dipositats a la fossa.

L'entrada a l'ibèric antic, fase Vilars II, mostra alguns canvis interessants. Per a aquest moment disposem d'un registre més ampli, amb un major nombre de zones i una major extensió de superfície excavada. La diversitat deposicional augmenta i presenta ara quatre tipologies diferents de dipòsits (A, B, C i D).

El primer que crida l'atenció d'aquesta fase és la disminució de la tipologia tipus A. Aquest fet sembla marcar un trencament clar entre la primera edat del ferro i l'època ibèrica. Al marge de les zones, i tenint en compte exclusivament els espais, no sembla haver-hi un patró de composició anatòmica ben definit o específic en funció de les característiques funcionals i/o arquitectòniques dels sectors. Però sí que hi ha alguns aspectes interessants a comentar:

25. En aquest cas cal recordar que juntament amb les restes de porc hi havia unes quantes restes pertanyents a dos cabres joves. De la mateixa manera, aquest és l'únic conjunt que s'ha trobat extramurs.

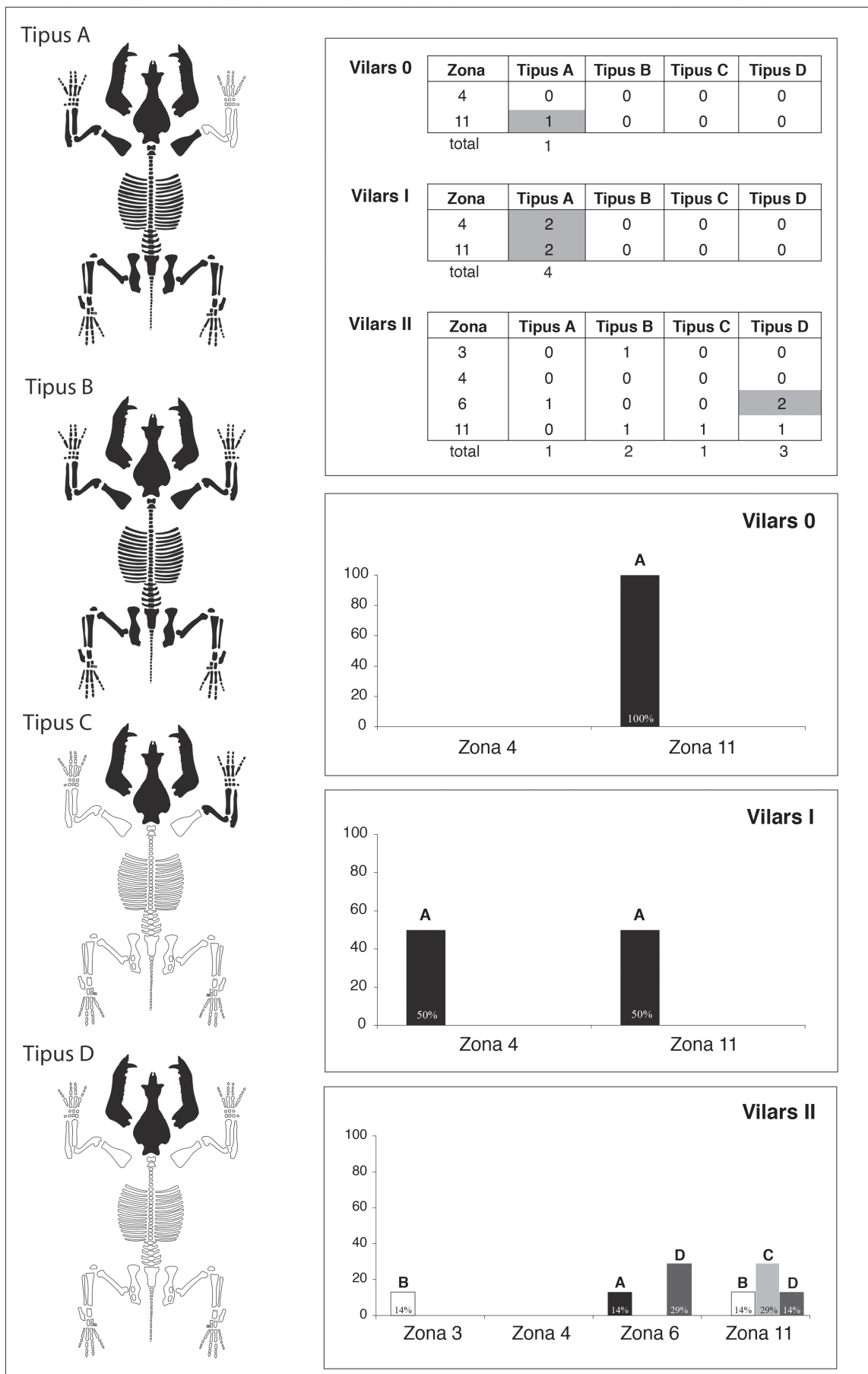

Figura 7. Composició anatòmica, per categories, dels diferents dipòsits amb porc per fase i zona. Les taules mostren els valors bruts i en canvi les gràfiques expressen els valors en %.

Tipus A: totes les parts de l'esquelet representades menys l'extremitat anterior dreta. En aquest cas pot tractar-se de tota l'extremitat o només de la mà. Tipus B: totes les parts de l'esquelet representades sense la selecció de cap part en concret. Tipus C: crani amb mà o extremitat anterior dreta. Tipus D: crani aïllat.

- Els espais singulars són els que presenten els tipus A i B (6/13 i 11/2) que suggereix una renúncia més gran i per tant un menor aprofitament del porc. Aquest fet pot estar relacionat amb alguna pràctica ostentatòria en què gran part de l'animal sacrificat és destinat a les divinitats. En aquests casos els ossos estan pràcticament sencers o sencers, i tot i que l'esquelet presenta traces evidents de processat, sembla que podria haver-hi una part important del porc que encara podria mantenir parts de carn en el moment de la seva deposició.

- Però en general dominen ara els tipus C i D, que són els que mostren un aprofitament màxim de l'animal ja que només trobem dipositat el crani i com a molt part d'una de les seves extremitats. Aquest segon tipus de dipòsits recorden més les tipologies identificades a la costa en què només hi ha el cap i com a molt els garrons de l'animal.

L'edat de mort i l'estacionalitat dels sacrificis: una escena habitual de principis d'hivern

L'estacionalitat dels sacrificis permet veure si les edats de mort s'inscriuen dins d'unes pautes concretes o no. Això pot ajudar a veure si els sacrificis podrien estar relacionats amb els calendaris agrícoles (patrons molt homogenis en moments determinats de l'any) o podrien tenir altres motivacions de determinació més

incerta (espectres més aleatoris que podrien correspondre a refaccions d'espais o a un esdeveniment concret com per exemple una unió matrimonial o altres).

El càlcul s'ha dut a terme partint del calendari proposat per Columel·la (figura 8), ja que tot i la distància cronològica entre la seva elaboració i els períodes aquí analitzats, en definitiva no deixa de ser la realitat més propera en el temps. Les distribucions s'han establert per fases i mostren diferents tendències que semblen relacionar-se amb l'evolució cronològica de la fortalesa.

- Independentment de la fase, i si tenim en compte la totalitat dels conjunts, veiem que més de la meitat dels sacrificis (55%) corresponen a finals de tardor i principis d'hivern. En concret la mitjana s'ha establert durant el mes de novembre, un moment clau en el calendari agrícola ja que coincideix amb la sembra del blat.

- Aquesta tendència és clarament homogènia en entrar a la fase Vilars II on el 83,3% dels sacrificis de porc es fan a finals de tardor, quan els individus tenen aproximadament un any (òptim carni), i només en un cas a finals de primavera.

- La resta de fases presenten dinàmiques diferents de manera que durant la fase Vilars I els sacrificis es produeixen principalment durant els mesos d'estiu (50%) però també tenim un cas a finals de tardor (25%) i un altre a finals de primavera (25%). Per tant la variabilitat és major.

- De la fase Vilars 0 només disposem d'un dipòsit i per tant no ens permet descriure cap tendència més enllà de dir que el sacrifici s'hauria produït durant els mesos de primavera.

Si unim les dades de l'estacionalitat amb les de la composició esquelètica dels individus i el context d'aparició de les fosses podem constatar que globalment sí que es produeix una pauta de sacrificis molt concreta durant l'ibèric ple. Sembla que els sacrificis estiguin més subjectes a les exigències estacionals que a les refaccions o reparacions dels espais (vegeu l'apartat "El context estratigràfic i els problemes interpretatius: sacrificis fundacionals?"). En aquest sentit tot i que el sacrifici podria tenir algun vincle amb l'espai on s'ha dipositat, la motivació central podria transcendir l'espai domèstic i formar part d'un esdeveniment col·lectiu que impliqués els diferents membres de la comunitat com podria ser una festa relacionada amb el moment de la sembra del blat.

La significació del porc en les societats rurals

La història del porc està íntimament lligada a la de l'home, tant que seria impossible imaginar el desenvolupament de les civilitzacions neolítiques sense la participació dietètica d'aquest animal, que per les seves característiques el van fer ideal per a cobrir les necessitats d'aportació de proteïnes i greixos a la població.

Per a molts estudiosos de la cultura i el folklore català el porc és un animal totèmic, relacionat amb la gratitud que tot el que ens dona no deixa deixalles. Potser aquesta percepció és la que ha determinat el seu rol alimentari i simbòlic en moltes cultures al

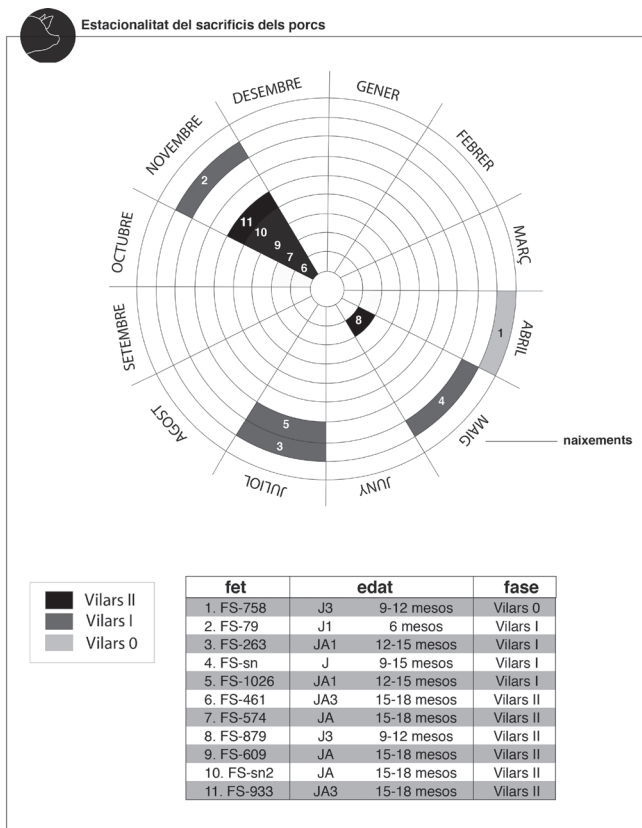

Figura 8. Calendari dels sacrificis dels porcs dels diversos dipòsits trobats a la fortalesa dels Vilars. El moment de sacrifici s'ha establert a partir de la mitjana de la sèrie d'edat de cada individu. D'aquesta manera, tot i que no ens permet afinar el mes exacte, sí que podem saber en quina època es va dur a terme.

llarg del temps. Per a il·lustrar la seva significació ens hem servit de diversos exemples sorgits d'estudis etnogràfics, antropològics i arqueològics. L'objectiu d'aquest apartat no és ni el d'oferir una visió diacrònica de la concepció d'aquest animal, ni el d'establir comparacions directes amb el nostre context d'estudis. El que volem és aportar exemples que permetin visibilitzar com s'ha gestionat i consumit aquesta espècie al llarg de la història de la humanitat. En aquest sentit els exemples saltaran en el temps i l'espai mantenint com a eix vertebrador del discurs el ritual de sacrifici d'aquest animal.

Els estudiosos del folklore català (com ara Joan Soler 1998; Xavier Fabregas 1987; 2010) han presentat la tradició de menjar porc, per Sant Antoni i per Nadal (solstici d'hivern), com la reminiscència d'una creença primitiva i precristiana que considerava el porc com l'esperit del gra en forma d'animal. En aquest cas es veia en la figura de sant Antoni Abat el relleu de l'antiga divinitat protectora dels porcs, figura de l'esperit del gra (Soler 1998: 589). La representació iconogràfica d'aquest sant presenta certes semblances amb les terracotes púniques que simbolitzaven la deessa Demèter. Aquesta, com passava amb sant Antoni, se solia representar amb un porquet a les mans.²⁶ La relació entre Demèter²⁷ i les ofrenes de garrinets es confirma a partir de nombroses representacions iconogràfiques (Bevan 1986) així com pels estudis de santuaris dedicats a aquesta deessa (Jarman 1973; Hägg 1998). Ella era la que s'encarregava de controlar les estacions i en el món grec es considerava que havia ensenyat a la humanitat les arts de l'agricultura (sembrar, llaurar, recol·lectar, etc.). Això va provocar que fos especialment popular entre les comunitats camperoles. Aquest ritual va tenir continuïtat fins a època romana quan encara se sacrificava una truïja a Ceres²⁸ amb motiu de la mort d'algun familiar per a purificar la casa.

Durant el ritual de boda grec se sacrificava, com a víctimes preferents, porcs albidents, i es constata una relació evident entre les bodes i aquesta espècie (Espejo 1995: 153). Aquesta preferència també s'ha pogut veure en el món gal, on el porc (i l'ovella) eren presents en pràctiques col·lectives i celebracions de banquets (Méniel 2001).

Altres exemples més actuals i procedents de la disciplina antropològica ens allunyen del context mediterrani i europeu, per a transportar-nos al sud del

26. Alguns exemples més propers els tenim en terracotes púniques o altrament anomenades "figuracions planes de tipus sicilià", trobades a la cova santuari púnica des Culleram d'Eivissa. Aquestes eren terracotes fabricades en sèrie destinades als fidels que visitaven el temple. En aquests exvots apareix un tipus de representació idèntica a la de les figuracions de Demèter i Koré fabricades a les colònies gregues de Sicília (Morales Pérez 2008: 21).

27. En la mitologia grega, Demèter o Demetra (en grec Δημήτηρ o Δήμητρα, "deessa mare" o potser "mare distribuïdora", de l'indoeuropeu *dheghom *mater) és la deessa de l'agricultura, substància pura de la terra verda i jove, vivificadora del cicle de la vida i la mort, i protectora del matrimoni i la llei sagrada.

28. En la mitologia romana s'associava Demèter amb Ceres. Quan es va donar a la deessa una genealogia, es va dir que era filla de Crono i Rea, i per tant la germana gran de Zeus.

Pacífic. A les Illes Melanèsies les tribus horticultores, que residien en les aldees, donaven un gran valor als porcs. Per a ells eren animals sagrats que se sacrificaven als avantpassats i que es consumien en esdeveniments importants, com per exemple, bodes i/o funerals. En moltes tribus s'havien de sacrificar per a declarar la guerra o per a firmar la pau (Rappaport 1967). Cada subgrup local dels *Maring* (serralada Bismarck, Nova Guinea) celebrava un festival de porcs amb una mitjana d'un cop cada dotze anys (Rappaport 1967). Aquest esdeveniment s'anomenava *Kaiko* i consistia en diversos sacrificis a petita escala i un sacrifici massiu final. Durant aquest ritual gran part de la carn es distribuïa entre els parents polítics i aliats militars que eren invitats a participar a les festes al llarg de tot l'any. Els *Maring* utilitzaven conscientment el *Kaiko* com una ocasió per a recompensar els seus aliats per l'assistència anterior i guanyar-se la seva lleialtat davant de futures hostilitats. Altres tribus tailandeses, per exemple els *Lisus*,²⁹ també tenen cerimònies especials com ara la celebració de l'any nou o el traspàs de poders, d'un cap o d'un sacerdot, on l'eix principal del ritual és l'oferiment als esperits, a través del sacrifici, d'un porc i el posterior consum col·lectiu de l'animal entre els assistents. En moltes de les tribus amazòniques (per exemple, els *Yanomami* i els *Korowai*) la matança d'un porc és un acte excepcional i exclusiu d'actes relacionats amb la visita d'un convidat important o d'una festivitat i/o celebració assenyalada. El consum de carn d'aquest animal, així com el consum de carn en general, es considera un menjar de luxe, una *delicatessen* que es reserva només per a ocasions especials.

Actualment encara hi han moltes zones rurals de diverses cultures que preserven el ritual de la matança del porc. Entre els països on aquesta tradició es troba més arrelada cal destacar Croàcia i Sèrbia, on es coneix amb els noms de *kolinje*, *prašćina*, *svinjokolj*, *svinjokolja* o *svinjokolje*, Hongria (*disznóvágás*), la República Txeca (*zabijačka*), Eslovàquia (*zabijačka*), Itàlia (*maialata*), Eslovènia (*koline*), Espanya (*matanza*) i Portugal (*matança*), així com Grècia, Romania i Moldàvia. També era, i és, una activitat tradicional a la Catalunya rural, al País Valencià i a les Illes Balears on en la majoria dels casos va acompanyada de festes o celebracions col·lectives.

Però el consum d'aquest animal pot anar més enllà de revestir un acte social i convertir-se en un símbol de distinció d'una comunitat. Per exemple, a l'Índia actual l'acte de menjar carn de porc ha esdevingut un símbol identitari per a la tribu dels *Mandi*. Els cristians de Bangladesh que constitueixen una minoria que no arriba al 0,1% de la població es distingeixen de la majoria musulmana, que té prohibit menjar la carn del porc, a través del consum d'aquest animal. D'aquesta manera menjar porc es converteix en un símbol (religiós i cultural) cristià d'identitat.

Alguns dels exemples exposats semblen tenir diversos punts en comú, tot i la diversitat cultural i la distància en el temps. En tots ells el sacrifici del

29. Per a un major aprofundiment sobre aquest ritual de sacrifici als esperits consulteu aquest enllaç: <<http://tailandia-turismo.com/category/sociedad/tribus/>>.

porc sol estar vinculat a rituals d'una forta càrrega social. A més se solen dur a terme amb motiu de festivitats o cerimònies destinades a crear o enfortir vincles socials, polítics i culturals, que a la vegada cobreixen i garanteixen les necessitats alimentàries de les comunitats que les practiquen.

D'aquesta manera també hem vist que el consum de carn de porc transcendeix l'espai domèstic i es practica en molts altres llocs com ara espais públics (places, santuaris i edificis polivalents) i necròpolis (Ménier 2005: 9). En la dimensió antropològica, la matança d'aquest animal es percep com una tradició familiar de caràcter festiu en la qual es fa una matança domiciliària que antigament servia per a la provisió anual de derivats carnis (Fabregas 2010). Altres autors van més enllà i afirmen que en un context preindustrial tot animal que es cria exclusivament per a la carn esdevé un article de luxe³⁰ (Harris 1997: 45). En aquest sentit el porc és un bé en si mateix i tan sols té valor un cop mort.

En tot cas, i a diferència del que passa amb altres espècies, el porc ha tingut un rol molt pautat dins la comunitat tant per les seves característiques físiques com per qüestions de tipus conductual. Potser és per aquest motiu pel qual hem pogut trobar nombroses referències etnogràfiques i antropològiques sobre pràctiques rituals on l'acte central és la matança del porc.

És evident que pel que fa a les comunitats prehistòriques hi ha molts aspectes simbòlics i culturals que se'ns escapen. Tanmateix l'experiència ens diu que l'esfera d'allò ritual no és aliena a l'esfera d'allò terrenal. No hem d'oblidar que en última instància tots aquells actes ritualitzats responen a qüestions pràctiques i a necessitats socioeconòmiques i/o subsistencials d'una comunitat. Per aquest motiu ens unim a la insistència d'alguns autors (per exemple, Criado 2006; Cabrera 2010) quan parlen de la necessitat de produir interpretacions objectivables i contrastades que s'expliquin des de dins del propi horitzó al qual pertany el fenomen, en comptes de basar-se en la subjectivitat de l'interpret. Aquest gir en els plantejaments postprocessuals demostra fins a quin punt es fa imprescindible acceptar l'existència de certs components capaços de generalitzar i establir connexions entre cultures diverses a través del temps i l'espai, per a poder entendre la història humana i produir coneixement científic, en el present, sobre el passat. En el mateix sentit es fan necessaris per a possibilitar una comparació transcultural en el camp de les pràctiques rituals o simbòliques. D'aquesta manera, pensem que és possible inferir alguns aspectes de les motivacions d'aquests actes a partir de l'estudi de comunitats amb uns perfils econòmics similars, partint de la base que hi ha certs comportaments relacionats amb les necessitats de la comunitat i amb la voluntat d'incidir en els elements naturals o l'entorn.

Els exemples exposats anteriorment mostren algunes pautes comunes pel que fa a la percepció i

al simbolisme d'aquest animal. Aquest fet sumat a algunes dades aportades pels treballs etnogràfics³¹ sobre la pràctica de la matança del porc a algunes de les comunitats rurals catalanes ens hauria d'ajudar a sumar tota una sèrie de dades que ens ajudessin a penetrar, i en certa manera empatitzar, en els motius que van motivar la creació dels dipòsits de la fortalesa dels Vilars.

Els principals punts que ens van cridar l'atenció d'aquesta pràctica i que podem posar en relació amb les dades obtingudes del registre material de la fortalesa són:

- L'estacionalitat dels sacrificis
- Les motivacions de l'acte
- Espais en els quals es desenvolupa el ritual
- L'aprofitament de l'animal i els processos de conservació de la carn
- El treball col·lectiu que porta implícit el sacrifici tant pel que fa a l'elaboració com a la preparació, distribució i posterior consum de part dels seus productes. Tot plegat afavoreix que desemboquin en rituals destinats clarament a la cohesió social.

Tradicionalment la millor època per fer la matança era, i és, a principis d'hivern quan calia carn fresca per les celebracions de Nadal (solstici d'hivern)³² i quan les activitats a les granges es veien molt reduïdes havent passat ja l'època de les collites. En molts llocs l'11 de novembre, dia de Sant Martí, era un dels dies preferits per a la matança. La selecció d'aquest moment de l'any era una qüestió merament pràctica, ja que el fred afavoria la dessecació de la carn i la conservació dels productes elaborats que es consumirien durant tot l'any. Joan Amades especula sobre quina és la millor època per a efectuar la matança, entre l'octubre o el desembre. En aquest darrer cas afirma que es tractaria d'un esdeveniment relacionat, en el món rural, amb la festivitat de la sembra, tal com és costum també en molts pobles nòrdics. Antigament i fins no fa gaire les festes de la matança del porc duraven entre dos i tres dies.

Encara ens en parla la parèmia quan ens diu: «Durar tres dies, com la mort del porc»; refrany que un sol emprar per qualificar una cosa d'efímera. (...) Les cases importants mataven tres o quatre porcs i encara més. Per la Ribagorça hi havia cases que mataven àdhuc un bou. Entre gent de muntanya hom judicava de la importància de les cases pel nombre de porcs que mataven (Amades 2003b).

En aquesta època tothom a la granja, mas o alqueria prenia part a l'activitat. En realitat un cop mort l'animal és quan comencen i es desencadenen tot un

31. Per documentar-nos sobre aquesta pràctica a la plana occidental s'ha realitzat una petita recerca, a partir de fonts orals, entrevistant algunes persones dels pobles del Segrià que encara practiquen la matança del porc. Dos dels sis enquestats van comentar-nos que encara realitzaven la matança en dos dies. El primer dia es matava l'animal i és feia l'esquarterament primari. D'aquesta manera es deixava reposar la carn, ja que segons ells això feia que al dia següent fos més tendra.

32. Hi ha una relació directa entre les dates de les festes populars i aquestes dates singulars. Eren festes paganes celebrades des de temps primitius (sobretot els dos solsticis) en què es feien diverses celebracions rituals. Posteriorment la religió catòlica s'hi va adaptar: Nadal al solstici d'hivern, Sant Joan (fogueres) al solstici d'estiu.

30. Marvin Harris exposa l'exemple del tracte preferent que rep aquest animal en les zones més àrides del Pròxim Orient i l'antic Egipte. Aquest és atribuït a les dificultats ecològiques de la seva cria, que la faria una espècie gairebé exclusivament destinada als rics i nobles (Harris 2009: 102).

seguit d'activitats pautades i processos que portaven, i porten, molt d'enrenou a la casa. Encara avui dia en tot el ritual es manté una divisió de gènere molt marcada, on els homes s'encarreguen del sacrifici de l'animal i l'esquarterament primari, mentre que les dones són les que netegen, descarnen i preparen la carn convertint-la en productes elaborats, aptes per al consum.

També cal destacar que totes les persones entrevistades parlen de la figura del matador, una persona que no cal que formi part de la comunitat o del grup que està celebrant el ritual, però que es contracta com a especialista per a sacrificar l'animal i en alguns casos inclús fer el primer processat de la carcassa.

Pel que hem pogut observar a partir de matances actuals, el sacrifici se sol fer o bé en un espai obert o en un cobert tancat, però ampli, amb espai suficient per a poder esquarterar l'animal còmodament. El lloc on es treballa la carn normalment es troba molt proper al lloc del sacrifici essent un lloc semi-cobert o cobert amb presència de grans olles amb aigua bullent per a poder preparar la carn per a fer els bulls, però sobretot per a facilitar les tasques de separació de l'os de la carn.

Per matar i trossejar el porc es feia a la plaça del poble (espai a l'exterior i d'ús col·lectiu, masculí) i quan teníem els trossos més petits els entràvem a la casa (espai domèstic, femení) on les dones començaven a preparar la carn en grans taules on separaven la carn dels ossos (Sergi, font testimoni oral, Urgell).

Els productes carnis es dividien entre els que calia menjar aviat i els que eren per a conservar i consumir durant la resta de l'any com els embotits o els fumats. Als inicis de les matances, i tal com succeïa amb altres fonts de proteïna, incloent la caça, la carn es feia malbé si no es mantenia o es conservava en les condicions adequades.

Per evitar-ne el ràpid deteriorament i conservar la carn es podien practicar un gran nombre de tècniques entre les quals destaquen l'adobat, l'assecat, el fumat, el confitat³³ o la salaó.³⁴ Aquestes tècniques ancestrals s'utilitzaven per preservar tant la carn com els productes carnis derivats, i moltes d'elles se segueixen utilitzant actualment no tant per la necessitat de mètodes que assegurin la conservació, sinó per les qualitats organolèptiques intrínseques al mateix tractament. Sense saber-ho, i a través de l'experiència,

33. Una vegada s'havien fet les diferents elaboracions de les parts del porc una de les pràctiques més habituals era la de posar-les en tupina conservades amb oli. Encara moltes cases de poble del Segrià conserven grans tupines d'oli en terrissa de les que feien servir els nostres avantpassats per conservar la carn de la matança durant tot l'any. Citem aquí el testimoni de Genoveva Soler, de 85 anys i resident a Benavent de Segrià: "Posàvem les llonganisses amb un filet dins de la tupina de manera que tota la carn havia d'estar recoberta per l'oli, abans es coïa una mica la carn, però. Has de pensar que quan trèiem la carn al cap de setmanes o mesos estava tendra i fresca com el primer dia."

34. La carn de porc no s'ha de consumir sempre fresca ja que es presta a la salaó. Els indicis arqueològics d'aquest tipus de preparació s'han mencionat molt sovint en els texts antics (Ménier 2001). Alguns vasos que contenien ossos de porc, a Bâle i a Roanne, són segons Ménier restes de salaons abandonades in situ per causes desconegudes (Ménier 2005: 9).

la carn es conserva amb sal, espècies i pebre o a través de l'acció del fum provocant una disminució de la quantitat d'aigua, inhibint d'aquesta manera el desenvolupament de microorganismes indesitjables. Ja llavors, l'instint de supervivència era un detonant de processos relacionats amb la seguretat dels aliments que es consumien.

Totes les qüestions funcionals i pràctiques del ritual semblen revestir-se amb un toc festiu en què el treball i el fet de gaudir de la companyia i l'ajuda mútua entre els assistents culmina amb una celebració col·lectiva en forma d'àpat. Això garanteix el consum col·lectiu i la redistribució de part dels productes elaborats al llarg de la jornada i suposa recollir els fruits de la inversió anual que ha suposat el manteniment del garrí. La matança del porc resultava una gran festa per a la família i les amistats.

Un ritual de cohesió social?

Els suïds formarien part d'un tipus de dipòsits que podríem catalogar com a dipòsits de caràcter alimentari. Els individus haurien estat processats i consumits, ja sigui parcialment o íntegrament. Les edats de sacrifici determinades mostraven una predilecció pels animals joves/adults (78,6%) en el seu òptim carni³⁵ (entre 15-18 mesos), i en un menor nombre de casos pels individus joves (21%) amb una edat que no arribaria a l'any.

En contrastar les dades procedents del registre de la fauna consumida (de les fases Vilars I i Vilars II) amb les que proporcionen els dipòsits sota paviment s'establien unes diferències significatives. En primer lloc, s'observava un predomini absolut dels ovicàprids en l'alimentació diària (NMI: 50% dels animals consumits), mentre que per als esdeveniments singulars (conjunts tancats) s'hauria preferit la carn de porc, sobretot en entrar al període ibèric.

Al llarg de les diferents fases s'ha vist com aquests dipòsits es desplaçaven cap als barris del nord de la fortalesa (zona 11), on hi ha els espais més amplis, compartimentats i singulars. L'espectre anatòmic dels dipòsits, tant en l'àmbit cronològic com espacial, mostrava una dràstica disminució dels dipòsits tipus A en entrar al període ibèric. Aquest últim moment presentava una diversificació important dels patrons de selecció anatòmica (tipus A, B, C i D) que trencaven amb l'homogeneïtat observada durant la primera edat del ferro. Tot i que no sembla haver-hi un patró de composició anatòmica ben definit o específic en funció de les característiques funcionals i/o arquitectòniques dels sectors (tot i que ens manca informació en aquest sentit), sí que hi ha alguns aspectes interessants a comentar per a la fase Vilars II: 1. Els dipòsits tipus A i B apareixen en els espais singulars (6/13 i 11/2). Tenint en compte que aquesta tipologia suggereix un menor aprofitament

35. Tot i que actualment l'òptim carni se situa als dotze mesos, cal tenir en compte que en les espècies rústiques el creixement és més lent. Aquests animals necessiten més temps per adquirir el pes òptim, de manera que normalment s'espera fins a l'any i mig per a sacrificar-los. Aquest patró encaixaria perfectament amb la raça arcaica dels porcs de la fortalesa dels Vilars.

del porc podria relacionar-se amb alguna pràctica ostentatòria.

2. Però en general hi ha un predomini dels tipus C i D, que són els que mostren un aprofitament màxim de l'animal, ja que només trobem dipositat el crani i com a molt part d'una de les seves extremitats. Aquest segon tipus de dipòsits recorden més les tipologies identificades a la costa en què només hi ha el cap i com a molt els garrons de l'animal. Aquests segons dipòsits es poden posar en relació amb un major aprofitament de l'animal, sobretot en els de tipus D.

Un cop consumit l'animal, les deixalles s'haurien pogut dipositar en l'espai on s'ha dut a terme el ritual, o bé en un espai concret relacionat amb una determinada activitat. En aquest sentit ja havíem vist que les fosses de porc semblaven estar relacionades amb dos tipus d'espais i/o activitats diferents. En primer lloc, les trobem en els espais singulars, com ara la "casa del ferrer" (11/2B) i la "sala de reunions" (6/13). En segon lloc, apareixen en àmbits productius que podrien haver tingut ús col·lectiu (4/7, 6/42, 6/13).

El context estratigràfic suggereix que aquests dipòsits estarien relacionats, majoritàriament, amb una fossa, de manera que podria tractar-se d'una activitat puntual que no cal que estigui relacionada amb la refacció de l'espai. Tot i que el sacrifici podria tenir algun vincle amb la funcionalitat de l'espai on s'ha dipositat, la motivació central d'aquest acte podria transcendir l'àmbit domèstic i formar part d'un esdeveniment social col·lectiu que impliqués diversos membres de la comunitat (i inclús externs a ella). La valoració de diversos aspectes com: l'estacionalitat dels sacrificis; la funció i valoració d'aquest animal en les societats rurals, així com el treball col·lectiu que comporta, el sacrifici, l'elaboració, la preparació, la conservació, la distribució i el posterior consum, ens porten a establir certes analogies amb els rituals de la matança del porc tan habituals en totes les comunitats rurals al llarg de la història; són elements que donarien força a aquesta hipòtesi.

En les societats rurals el porc es percep com un símbol de l'abundància, està molt vinculat a la vegada a les pràctiques agrícoles. En aquest sentit, el fet que un 55% dels sacrificis coincideixin amb els mesos de finals de tardor suggereix una possible relació amb el moment de la sembra del blat, coincidint a la vegada amb el moment idoni que trien moltes cultures per a la matança d'aquest animal.

La resta de sacrificis situats en altres moments de l'any (primavera 27%, estiu 18%) podrien correspondre motivacions ben diverses, relacionades amb un esdeveniment social de caire col·lectiu com ara una boda, un ritual d'hospitalitat, un ritual de cohesió social o un ritual propiciatori en forma de festivitat relacionada amb altres moments del calendari agrícola.

Alguns dels exemples exposats en l'apartat 5.4 semblen tenir diversos punts en comú tot i la diversitat cultural i la distància en el temps. En tots ells el sacrifici del porc sol estar vinculat a rituals amb una forta càrrega social. En l'àmbit dels estudis antropològics, la matança d'aquest animal es percep com una tradició familiar de caràcter festiu en la qual es fa

una matança domiciliària que antigament servia per a la provisió anual de derivats carnis (Fabregas 2010). Altres autors van més enllà i afirmen que en un context preindustrial tot animal que es cria exclusivament per a la carn esdevé un article de luxe (Harris 1997: 45). A més, aquestes activitats se solen dur a terme amb motiu de festivitats o cerimònies destinades a crear o enfortir vincles socials, polítics i culturals, a la vegada cobreixen i garanteixen les necessitats alimentàries de les comunitats que les practiquen.

En aquest sentit l'augment dels tipus C i D es podria associar a banquets i a un major consum col·lectiu d'aquest animal en entrar al període ibèric. Això es podria interpretar com una major necessitat de les elits de consolidar esdeveniments en què s'oferissin banquets en els quals es produiria una redistribució d'un bé de luxe, com és la carn, entre els parents polítics, determinats membres de la comunitat i/o potser aliats militars. Aquests actes festius portarien implícit tot un sistema de do i contra do que garantiria la cohesió del grup i a la vegada reforçaria els vincles de confiança entre les diferents comunitats de la zona i les elits que residien a la fortalesa.

Els dipòsits amb restes d'ovicàprids

Presentació i contextualització dels conjunts

Tot i que aquest tipus de dipòsits era molt testimonial a la fortalesa, amb les troballes de l'última campanya de l'any 2011 ja sumen un total de 5 (figura 9). En aquest treball només es presenten els resultats de tres dipòsits (FS-269, FS-1091, FS-sn3) ja que els altres dos (FS-1204, FS-1219) es van descobrir en un moment en què ja s'havia tancat l'anàlisi dels materials.³⁶ De la mateixa manera, també s'han situat en planta perquè quedi constància de la seva existència de cara a futurs treballs. Exceptuant el cas de la FS-269, que pertany a la fase Vilars I, la resta de dipòsits se situen dins l'ibèric antic (Vilars II). Les poques dades disponibles fins ara no evidenciaven cap patró pel que fa a la seva situació. Però les recents descobertes posen de manifest una certa tendència a situar aquests dipòsits en les zones més orientals de la fortalesa.

36. Tot i que aquests conjunts encara no s'han estudiat es van mirar per sobre les restes i vam poder veure que la FS-1204 es trobava en un espai de la zona 6, que molt possiblement es destinaria a tasques productives. Els ossos corresponien a una ovel·la adulta, d'uns 3,5 anys com a mínim (epífisi distal del fèmur soldada). El conjunt semblava presentar algunes connexions anatòmiques en les vèrtebres, però la resta d'ossos llargs i la mandíbula apareixien sencers però desarticulats. Van aparèixer també ossos del crani fragmentats. Al conjunt FS-1219, tot i que no es va poder trobar la fossa se li va donar aquest número de fet per a poder-la identificar ràpidament en el registre. Es tractava d'un cabrit de 9 mesos com a màxim (M3 sense erupcionar), possiblement un mascle tenint en compte el desenvolupament de la seva cornamenta. Aquest conjunt va aparèixer sota el mur d'un sector de la zona 13 que va impedir acabar d'excavar la totalitat del conjunt. Així, l'únic que podem dir a través de la foto d'excavació és que molt possiblement l'animal estaria complet i que els ossos també apareixien sencers, inclús el crani.

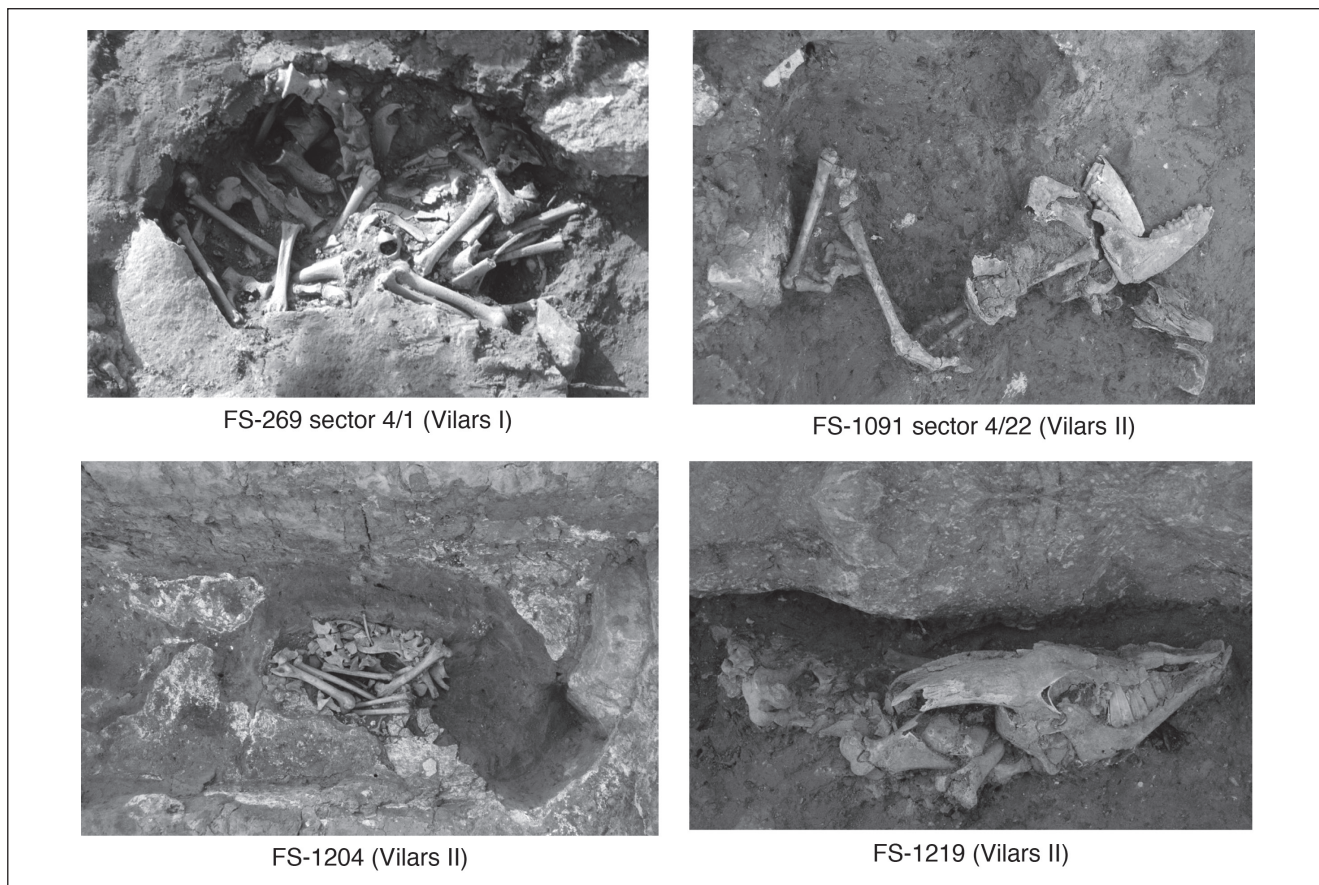

Figura 9. Fotografies de terreny d'alguns dipòsits amb restes d'ovicaprí de la fortalesa dels Vilars.

En concret tenim un conjunt per a la fase Vilars I (FS-269) al barri sud (zona 4). I quatre casos per a la fase Vilars II: un al barri nord-oest (FS-sn3, zona 11), un al barri sud (FS-1091, zona 4), un al barri central (FS-1204, zona 6) i finalment un al barri nord-est (FS-1219, zona 13). La funcionalitat dels espais on hi havia els dipòsits semblava ben variada, ja que si bé la major part es troben en espais domèstics com els de la zona 4, zona 11 i zona 13 també en van aparèixer en espais de producció (zona 6). El que tenen en comú tots aquests dipòsits és que apareixen en sectors d'una sola estança que no presenten elements singulars. Cal però ser prudents en algunes d'aquestes afirmacions ja que alguns d'aquests espais encara es troben en curs d'excavació.

Representativitat esquelètica i patrons deposicionals

En aquest grup també hi trobaríem els oviceprins que normalment apareixen representats pel cap i part d'una extremitat o part d'una mà (Tipus C:³⁷ FS-1091 i FS-sn3) i en un cas amb totes les parts de l'esquelet documentades (FS-269).

En el cas dels oviceprins no sembla que hi hagi una selecció de parts anatòmiques tan pausada com

passava amb els altres dipòsits, de manera que només un es va poder incloure en una tipologia (FS-1091). Aquest conjunt és l'únic clarament de tipus C. La resta de dipòsits presentaven una selecció de parts més aleatòria. Per exemple, en la FS-sn3 s'havia seleccionat clarament l'extremitat superior dreta i la posterior esquerra, així com part de les vèrtebres lumbars i el crani. Possiblement la FS-sn3 tindria connexions anatòmiques però com que no disposem de la foto de terreny no podem confirmar-ho.

L'únic conjunt de Vilars I (FS-269) presentava una distribució més aleatòria, amb algunes parts d'ossos llargs seleccionats, vèrtebres, costelles i part del crani. En aquest cas la fotografia d'excavació suggereix que hi podria haver algunes vèrtebres cervicals en connexió i que el crani s'hauria pogut partir en dos meitats prèviament a la seva deposició. Les diverses marques d'esquarterament, desarticulació i evisceració que presentava l'esquelet evidencien el processament de l'esquelet i l'extracció de parts de carn de l'animal, abans de la seva deposició final.

En el cas dels dos conjunts no estudiats (FS-1204 i FS-1219) el que sí que vam poder constatar va ser que els animals tenien representada bona part de l'esquelet. Però, d'aquestes, l'única amb connexions anatòmiques evidents era la FS-1091. Pel que fa a les altres dos fosses (FS-sn3 i FS-1091) possiblement contindrien les parts ofrenades i per tant no consumides, mentre que la resta de l'animal s'hauria consumit.

37. Recordem que en aquest cas el tipus C no correspon al proposat per Miró i Molist (1990). Els únics que corresponen als tipus purs descrits per ambdós autors són el tipus A i B.

L'edat de mort i l'estacionalitat dels sacrificis d'ovicàprids: entre finals d'estiu i principis d'hivern

El càlcul s'ha dut a terme, a l'igual que hem fet amb els porcs, partint del calendari proposat per Columel·la (figura 10). En aquest cas un 50% dels sacrificis s'haurien dut a terme durant els mesos de ple hivern (gener i febrer) i l'altre 50% durant els de ple estiu (juliol i agost).

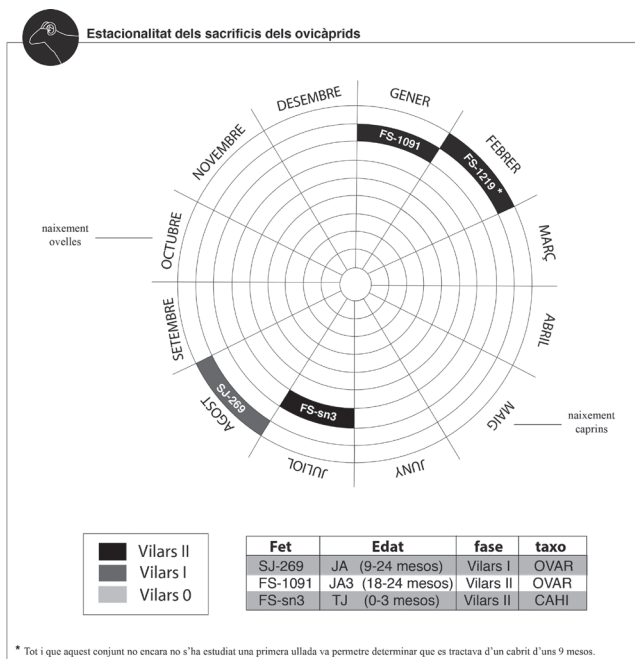

Figura 10. Estacionalitat dels sacrificis dels ovis caprins de la fortalesa dels Vilars.

Aquests períodes suposen dos moments absolutament oposats en el calendari agrícola. D'una banda tenim el juliol i l'agost, que suposen el final de la sega i la batuda, i la preparació de la sembra. De l'altra, tenim els mesos de gener i febrer en què hi ha una disminució al mínim de l'activitat vegetal. D'aquesta manera, tot i que és temptador relacionar aquests dipòsits amb ritus propiciatoris de cara a les bones collites, en el cas dels efectuats durant l'hivern, i amb festivitats relacionades amb la sega i/o la collita, per als efectuats durant l'estiu, pensem que no disposem de prou dades per a confirmar-ho. En primer lloc el jaciment no ha estat excavat íntegrament i per tant podrien haver-hi descobriments en un futur que mostressin una major variabilitat en l'estacionalitat dels sacrificis. Caldrà esperar, doncs, a disposar de més dades per a contrastar les informacions disponibles actualment.

La significació dels ovis caprins en les societats rurals

El predomini de l'ús d'ovelles i cabres en actes sacrificials i/o pràctiques rituals, en la majoria de cultures protohistòriques de la Mediterrània, podria

estar en relació amb la importància econòmica d'aquest animal, que sempre apareix encapçalant el registre de la cabana domèstica. Tant la cabra com l'ovella són les espècies que major pes van tenir en l'economia ramadera de les societats protohistòriques del nord-est peninsular (Albizuri i Nadal 1999; Franquesa *et al.* 2000; Andugar i Saña 2004; Colominas 2004/2005; Albizuri *et al.* 2010; etc.) i de la Mediterrània en general. D'aquesta manera és lògic pensar que la seva simbologia i valoració hagi vingut determinada tant per les seves característiques conductuals com pel seu rol en l'economia. Alguns exemples ens ajudaran a il·lustrar el valor i la significació que va adquirir aquest animal en les cultures del passat i les perdurances d'alguns d'aquests rituals en l'actualitat.

Aquest animal fou símbol de puresa en la religió jueva; símbol de l'abundància en la cultura fenicio-púnica, com un dels dons que concedia Baal; símbol de la benevolència en la religió cristiana, identificat de retruc amb la mateixa figura de Jesús; en els salms de la Bíblia el xai és la imatge de l'ésser humà, el profeta del qual és un pastor (Joan 1:29). Però com s'integren tots aquests significats en les pràctiques religioses dels pobles?

Un primer exemple el tenim en els estrictes criteris de selecció de les víctimes per a les pràctiques sacrificials de l'antiga Grècia en què el culte a determinats déus exigia l'ofrena d'espècies molt concretes. D'aquesta manera s'establí una correlació molt forta entre el déu i l'animal consagrat a ell. En aquest cas, les ovelles i les cabres apareixien associades als déus Apol·lo, Artemisa i Dionís que se citen com a déus favorables a les cabres i a déus relacionats amb la guerra com Ares (Estrabó 3,3,7). El seu sacrifici també s'associava a diversos cultes relacionats amb la naturalesa,³⁸ rituals de pas³⁹ i pràctiques endevinatòries prèvies a la batalla.⁴⁰ A través dels textos d'Homer es posa de manifest el caràcter religiós del sacrifici de l'ovella en l'antiga Grècia. Un bon exemple d'això el tenim al passatge 144 dels funerals de Patrocle:

¡Oh Esperquio! En vano mi padre Peleo te hizo el voto de que yo, al volver a la tierra patria, me cortaría la cabellera en tu honor y te inmolaría una sacra hecatombe de cincuenta carneros cerca de tus fuentes, donde están el bosque y el perfumado altar a ti consagrados.

Trobem altres exemples de l'ús d'aquest animal com a ofrena en necròpolis i associat a enterraments infantils (a partir del segle v aC) en diversos jaciments ibèrics de la costa catalana, el levant peninsular i el Llenguadoc francès (Albizuri 2011). Si bé aquest

38. Homer parla de sacrificis de cuixes de xai i cabrits que el poble d'Ítaca immolaria periòdicament com a ofrena a les nàiades. El sacrifici d'ovelles també apareix, en Homer, associat a Hermes (*Od.*, XIX, 396 i *Od.*, XIV, 435).

39. Una festa anual en què els joves atenencs immolaven xais i bovins suposa l'ingrés d'aquests joves al cos de les fratries o el món adult del guerrer (ja sigui pel rol iniciàtic d'Erecteu o bé per la dimensió guerrera d'Atenea) (Espejo 1995: 81-82).

40. Durant les guerres els grecs solien dur a terme un o diversos sacrificis abans de cada batalla. Per exemple, els lacedemonis semblava degollaven una cabreta i vaticinaven el futur a partir de la manera en què la sang rajava de l'animal (Pritchett 1979: 87).

tipus d'associacions són molt característiques dels jaciments de la costa, per a les zones interiors només el jaciment de Soto de Medinilla (Valladolid) (Escudero 1995; Álvarez-Sanchís 2003; Gusi i Muriel 2008; Sanz i Romero 2007) i el d'Alto de la Cruz (Cortes de Navarra) (Barrial 1990) disposaven d'aquest tipus d'ofrenes. La relació ovicàprid (ofrena)/perinatal podria ser un indicador a l'hora de descartar la pràctica de l'infanticidi en aquestes societats. Tanmateix aquest tipus d'associacions no estan generalitzades en la cultura ibèrica, molts cops aquestes no es produeixen de manera clara i la seva interpretació, encara avui dia, és molt controvertida.

El sacrifici d'ovelles també jugava un paper molt important en la vida religiosa jueva i en el seu sistema sacrificial, que culminava amb la festa anual de la Pasqua. En la religió musulmana tenim altres exemples com la festa del corder, o la festa del sacrifici (*Aid al-Adha*), que és la més important del calendari lunar (Emorotene 2009). Aquest acte suposa la commemoració de l'episodi en el qual Abraham, segons narren tant l'Antic Testament com l'Alcorà, va estar a punt d'immolar el seu fill, Ismael, com a prova de fe a Déu. Però en l'últim moment Déu li va perdonar la vida i li va ordenar que en el seu lloc sacrificués un moltó⁴¹ en substitució del seu primogènit:

Y lo rescatamos [a su hijo], ordenando a Abraham que sacrificara en su lugar un animal e hiciera una gran ofrenda (Alcorà: 107).

El que més crida l'atenció d'aquest relat és, en primer lloc, que el sacrifici del fill se substitueixi per alguna cosa que fos fàcil d'oferir per a Abraham, com és un corder, l'animal més abundant en l'economia de les societats protohistòriques. En segon lloc, l'actitud de submissió, tant del sacrificador com del sacrificat, al Déu. En aquest sentit, sembla que aquest gest de devoció i obediència absoluta, que l'home professa a la divinitat, s'acaba transfigurant, i identificant, en una ovella, la qual exemplificaria a la perfecció aquest caràcter submís que li atribueixen la majoria de societats.

En l'actualitat, les comunitats pastorals de la serralada de l'Atlas (nord d'Àfrica) duen a terme sacrificis en els períodes de transhumància estacional per a garantir el benestar tant dels ramats com dels pastors. En aquest sentit, recorda molt les pràctiques sacrificials dels pastors protoindoeuropeus, en què s'immolaven xais amb l'objectiu de garantir la perpetuació del ramat i l'harmonització de la relació entre els humans i els déus (Lincoln 1991).

A l'Atlas també es realitzen dos tipus de sacrificis. D'una banda, els destinats al culte a la divinitat local i, de l'altra, els que prenen forma de banquets sacrificials. És costum de vendre en subhasta part

41. Alguns autors (per exemple, Pérez Fernández 2003) han fixat la seva atenció en aquest passatge del Gn 22 (sacrifici d'Isaac) i el seu desenvolupament en el judaisme, el cristianisme i l'islam. El relat del Gènesi es considera com l'origen d'una llegenda fundacional d'un lloc de culte que intenta mostrar l'abandó de la pràctica cananea del sacrifici dels primogènits (Von Rad 1977) i la seva substitució per primícies animals, en aquest cas ovelles.

de la carn, les pells, el cap i les potes, dels xais i cabres immolades (Iborra 2004: 335). Aquesta pràctica presenta certes semblances amb les descripcions del sacrifici en el món grec. Un exemple molt gràfic és el del dipòsit d'Halikarnassos (segle v aC), on les restes d'ovicàprid eren les més nombroses del registre. En aquests dipòsits s'hi podia observar una absència total del cap i els garrons dels animals. Aquestes mancances varen ser interpretades com una evidència de l'extracció de les pell de l'animal per al pagament del sacerdot oficiant (Hojlund 1983). De la mateixa manera, altres autors (com ara Albizuri 2011) han posat de manifest les analogies que presenten els patrons deposicionals dels dipòsits d'ovicàprids apareguts en multiplicitat de jaciments ibèrics, de la costa catalana, i els d'alguns santuaris grecs. En aquesta línia, l'autora planteja la possibilitat que els dipòsits tipus C (cap i garrons) dels jaciments ibèrics es podrien relacionar perfectament amb els dipòsits grecs de baix valor carni o amb la pell de l'animal que hauria restat unida a les extremitats i al cap. Alguns elements que reforçarien aquesta hipòtesi els trobaríem en les fonts clàssiques, com per exemple, el testimoni d'Estrabó (Estr. 4.1.4.5) quan diu que els ibers sacrificaven a la manera dels grecs, i també en la dispersió de la ceràmica d'importació grega en el territori català que sembla estar directament associada amb la presència d'aquest tipus de dipòsits.

Aquests elements podrien ser indicadors de la profunda penetració de la religiositat grega en les comunitats costaneres i explicar d'aquesta manera l'originalitat de les pràctiques sacrificials, almenys fins a l'ibèric ple, de les comunitats interiors?

Una pràctica poc representativa a la fortalesa

En el cas dels ovicàprids el registre no sembla evidenciar que hi hagués una selecció específica en funció de l'edat de l'individu ni de l'espècie (s'han trobat tant cabres com ovelles). Pel que fa al context principalment es van localitzar en espais domèstics, tot i que les últimes excavacions han posat de manifest la presència d'un conjunt en el que sembla un espai productiu. A nivell estratigràfic no presenten un patró homogeni de manera que de vegades apareixen dins dels reompliments i es poden relacionar amb la refacció del paviment (per exemple, FS-sn3), i d'altres amb l'excavació d'una fossa des del paviment reflectint una acció més puntual en el temps (per exemple, FS-269). A més, el nombre de dipòsits és tan reduït que no permet valorar si les tendències descrites per l'estacionalitat dels sacrificis són intencionals o si en realitat es tracta d'un miratge provocat per la manca de registre. Els patrons deposicionals i de selecció de les parts tampoc no van mostrar cap criteri de selecció específic, menys en el cas de la FS-1091 del sector 4/22. En aquest espai situat a l'altre costat del testimoni hi va aparèixer el primer, i de moment únic, conjunt de tipus C, compost pel cap i els garrons. Aquesta troballa és interessant si tenim en compte

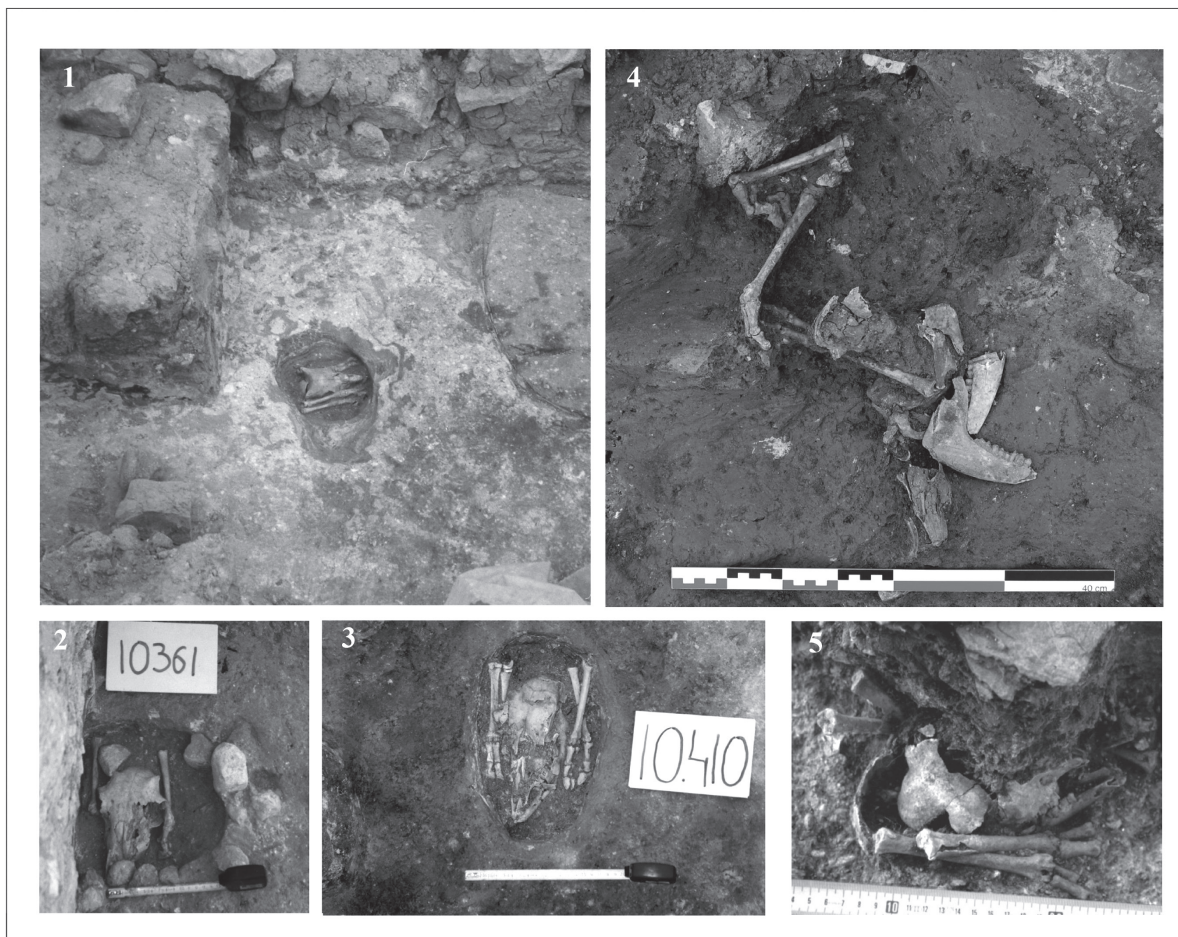

Figura 11. Alguns exemples de conjunts d'ovicàpid tipus C procedents d'altres jaciments catalans: 1-3. Dipòsits amb restes d'ovella del tipus C d'Alorda Parc (extret de Valenzuela 2008); 4. FS-1091 (UE 4827) dipòsit d'ovella tipus C de la fortalesa dels Vilars; 5. Dipòsit tipus C de Turó de Ca n'Oliver (extret d'Albizuri 2011b, figura 5; fotografia del CRAC).

que si bé aquest patró de selecció anatòmica és molt característic dels jaciments de la costa⁴² (figura 11), els exemples trobats a la plana occidental són molt testimonials, per no dir excepcionals. Amb les dades actuals podem afirmar que aquest patró deposicional hauria arribat, durant l'ibèric antic (fase Vilars II), al mateix temps que els objectes d'importació grega, essent un dels primers exemples de la penetració de costums i pràctiques "importades" a la fortalesa. Però caldrà esperar a l'ampliació de l'àrea excavada en les zones de l'est de la fortalesa, i en els nivells de les fases Vilars I i Vilars 0, per veure si realment aquesta poca representativitat es deu a una falta d'excavació o si constitueix un tret distintiu de la fortalesa, i per extensió dels jaciments de la plana interior, tal com pensem.

42. Tenim exemples a Alorda Park (Calafell, Tarragona) (Valenzuela 2008), Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona) (Codina *et al.* 2009), Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona) (Casellas 1995), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona) (Nadal i Estrada 2003), Penya del Moro (Sant Just Desvern, Barcelona) (Barberà *et al.* 1989; Miró i Molist 1990), Turó de Ca n'Oliver (Sabadell, Barcelona) (Albizuri 2011b), etc.

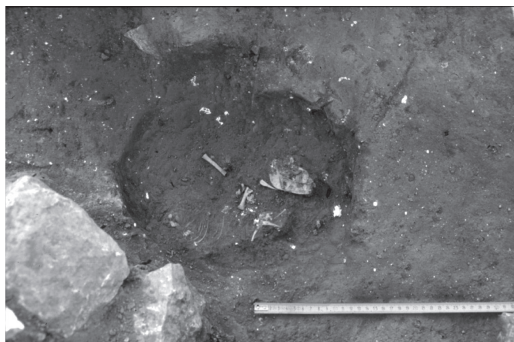
Els dipòsits amb restes de fetus de cavall

Presentació i contextualització dels conjunts

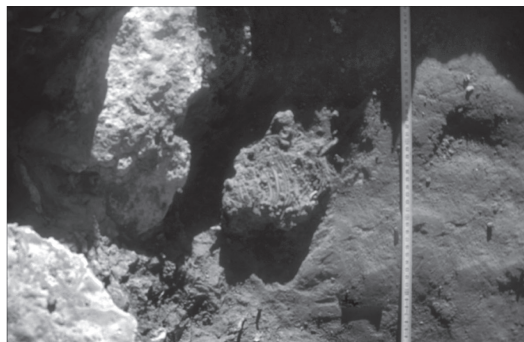
La quantificació actual pel que fa al nombre d'individus ascendiria a 15⁴³ (figura 12). Aquest tipus de deposicions van aparèixer en diversos contextos:

- Una bateria d'habitacions recolzada contra la muralla. Aquest primer grup d'habitacions està format per les zones 4, 11, 12 i 13 i és on s'ha localitzat el 86,66% de les deposicions de fetus d'èquid. Acotant més, un 73,33% apareixen a la zona 4 i un 13,38% ho fan a la zona 11. Cal dir al respecte que la zona 4 és la que s'ha excavat d'una manera més intensiva de manera que aquesta concentració en la zona 4 també es podria deure a aquest fet.

43. A manera d'aclariment, cal remarcar que la nomenclatura i numeració que s'ha utilitzat per als fetus ha estat perquè s'ha optat per mantenir la numeració inicial que tenien al registre per tal de no crear posteriors confusions. D'aquesta manera, els nombres que no apareixen és perquè designaven els individus descartats. Pel que fa als fetus que s'han numerat amb lletres és perquè el seu estudi ja s'havia iniciat anteriorment per l'especialista en fauna Xavier Gómez i hem optat per respectar la seva nomenclatura.

FEEQ A sector 4/17 (Vilars I)

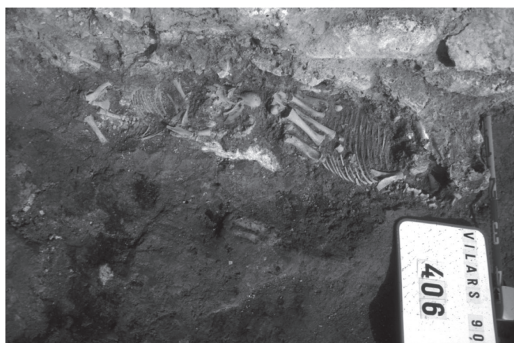
FEEQ B sector 4/17 (Vilars I)

FEEQ 2 sector 11/9A (Vilars I)

FEEQ 3 sector 11/29A (Vilars I)

FEEQ F & G sector 4/4 (Vilars II)

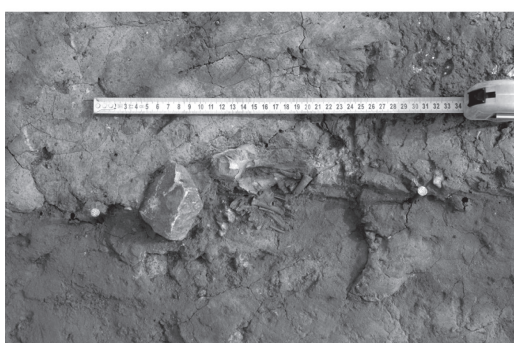
FEEQ H sector 4/4 (Vilars II)

FEEQ 9 sector 6/38 (Vilars II)

FEEQ 12A sector 4/32 (Vilars II)

FEEQ 12B sector 4/32 (Vilars II)

Figura 12. Fotografies de terreny d'alguns dipòsits amb restes de fetus de cavall de la fortalesa dels Vilars.

- En la banda oposada un segon conjunt d'edificacions, més mal conegudes, se situen entre el carrer i la plaça central. Aquests recintes evidencien una clara diferència de talla respecte a les anteriors, en moltes d'elles s'han pogut documentar restes de forns i altres estructures que clarament s'han relacionat amb tasques productives. Tot fa pensar que la zona central s'hauria destinat en major part a estructures d'emmagatzematge de gra i de tallers de ceràmica i metal·lúrgics. En aquest context tan sols s'ha documentat fins ara una inhumació, que constitueix tan sols un 6,66% d'aquest tipus de deposicions.

Un cop localitzats els llocs de deposició vàrem evidenciar que els individus apareixien en un 90% dels casos en contextos domèstics i sols en un dels casos (el de l'individu de la zona 6) ho va fer en el que s'ha documentat com un taller ceràmic. Les restes arqueològiques han evidenciat una pràctica molt consolidada i homogènia pel que fa al tractament i deposició d'aquest tipus de restes animals. Un tret distintiu és el tractament clarament diferenciat pel que fa a la resta de la cabana animal per diversos motius:

- La majoria dels fetus apareixen en connexió anatòmica i sense marques de tall, i en els casos en què les restes estaven remogudes, s'ha atribuït a factors postdeposicionals, ja que hi havia la majoria d'ossos llargs i tampoc no s'hi han identificat marques de tall.

- No apareixen associats a restes de consum o de detritus com sí que ho fan els fetus d'altres animals (*Bos taurus*, *Canis familiaris*, *Ovis aries* i *Capra hircus* fins ara).

- Una altra dada interessant és el context domèstic de les deposicions. Solen estar contra els murs de les cases en posició fetal i preferentment amb l'esquena contra el mur. A més, la seva disposició no és aleatòria a l'interior de les estances, ja que normalment es troben situats prop de l'entrada o bé a la part meridional de la casa.

- Aquest tipus de deposicions s'associen a tasques de refacció o reparació de paviments. En pocs casos (només dos fins ara) s'ha pogut documentar, d'una manera evident, la fossa en la qual s'hauria dipositat el fetus. Tot i així, hi han indicis que evidenciarien l'existència d'una fossa, entre els quals destaquem principalment la conservació de la posició primària dels fetus, que sense unes parets que el retinguessin difícilment hauria conservat la seva posició original.

- Pel que fa al tipus de pràctica, podem dir que el tractament que reben les restes de fetus d'èquid és el mateix que el que s'ha documentat per als nounats humans.

L'estacionalitat de les morts

Els resultats van posar de manifest que un 53,3% dels avortaments es van produir durant la primera fase de gestació, mentre que un 46,6% ho van fer durant la segona. Tal com mostren les dades, les dues fases estan representades d'una manera molt igualitària, tot i que les edats de mort presenten un espectre força variat. El més destacable és que, com hem mencionat anteriorment, tot i que les dues fases de gestació estan representades pràcticament

amb el mateix nombre d'individus, si observem més concretament l'espectre d'edat veurem que la majoria d'individus van morir o bé a finals de la primera fase de gestació o bé a principis de la segona. Aquest fet ens va permetre establir a grans trets un índex de mortalitat concentrat en una forquilla d'entre els 4 i els 6 mesos d'edat. Tan sols tenim en realitat 4 individus que presentin un estadi de desenvolupament superior. Els seus esquelets presentaven unes característiques molt diferenciades que els distanciaven dels individus menys desenvolupats. Aquests són FEEQ-F, FEEQ-2, FEEQ-12 A i FEEQ-9.

En la determinació de les possibles causes de la mort les hipòtesis de partida van ser tres:

- Mort de la mare (provocada o natural) i posterior extracció del fetus.
- Avortament provocat de manera artificial i posterior recuperació del fetus.
- Avortament natural de la mare i posterior recuperació del fetus.

Els anteriors estudis referents a la determinació de l'edat, van constituir l'eix vertebrador d'aquesta anàlisi. A través de diversos tractats veterinaris sobre la gestació del cavall, vàrem poder constatar la facilitat amb la qual aquesta espècie avorta de manera natural. La interrupció de la gestació un cop confirmada la concepció és del 15% aproximadament, però aquest percentatge varia segons l'espècie i es pot documentar percentatges superiors en cavalls de talla menor que poden arribar fins al 40% (Allen 1994: 71). D'aquesta manera les causes que poden induir l'avortament són múltiples i variades, per tant la gestació equina és una de les més complicades pel que fa a l'obtenció de poltres sans:

- *Causes no infeccioses*: gestació de bessons o alteració de l'equilibri fetus-mare.
- *Causes genètiques*: malformacions o algun altre tipus de malaltia hereditària.
- *Causes immunològiques*: quan el sistema immunològic de l'euga es troba debilitat reconeix el fetus com un element invasiu i tendeix a eliminar-lo del cos de la mare.
- *Causes nutricionals*: per falta d'una correcta alimentació i ingestió de plantes tòxiques.
- *Causes infeccioses*: malalties provocades per virus, bacteries o avortament micòtic.

A la facilitat en l'avortament hi hem d'afegir les reduïdes taxes de concepció durant el zel, que en la majoria dels casos arriben al 40-50% aproximadament en races de cavalls grans. Tot i que els ponis tendeixen a mostrar uns millors resultats, les dades no són gaire més superiors. Algunes eugues poden arribar a necessitar fins a 4 zels per a poder-se quedar prenyades. Així doncs, les taxes globals de concepció al final de temporada oscil·len entre el 50% i el 90% depenent de la fertilitat del semental, la fertilitat de les eugues i de les condicions mediambientals en les quals es troben. A aquestes traves cal sumar-hi els problemes que poden ocasionar els avortaments en l'aparell reproductor de l'euga, ja que poden contribuir a disminuir la seva fertilitat.

Els resultats obtinguts fins ara ens indiquen que la majoria dels fetus de Vilars (12 individus) van morir entre el quart i el sisè mes de l'embaràs, és

a dir, just al final de la primera fase de gestació i principis de la segona. Aquest fet ens podria estar indicant que les causes de la mort en els fetus de Vilars podrien ser naturals, a partir de la constatació de dos possibles avortaments com a conseqüència de gestació gemel·lar (Nieto *et al.* 2010; Nieto 2012) i els moments de mort dels animals en determinats moments de l'any.

Tenint en compte, d'una banda, que l'anàlisi de les restes ens va proporcionar una edat mínima en el moment de la mort, vàrem poder estimar que la majoria d'aquests avortaments s'haurien produït a finals d'estiu. Això coincideix amb una època molt seca en què les pastures estarien en un percentatge molt baix del seu rendiment (figura 13), moment en què les eugues s'haurien d'alimentar en zones de pasturatges especialitzats, menys energètics que els naturals.

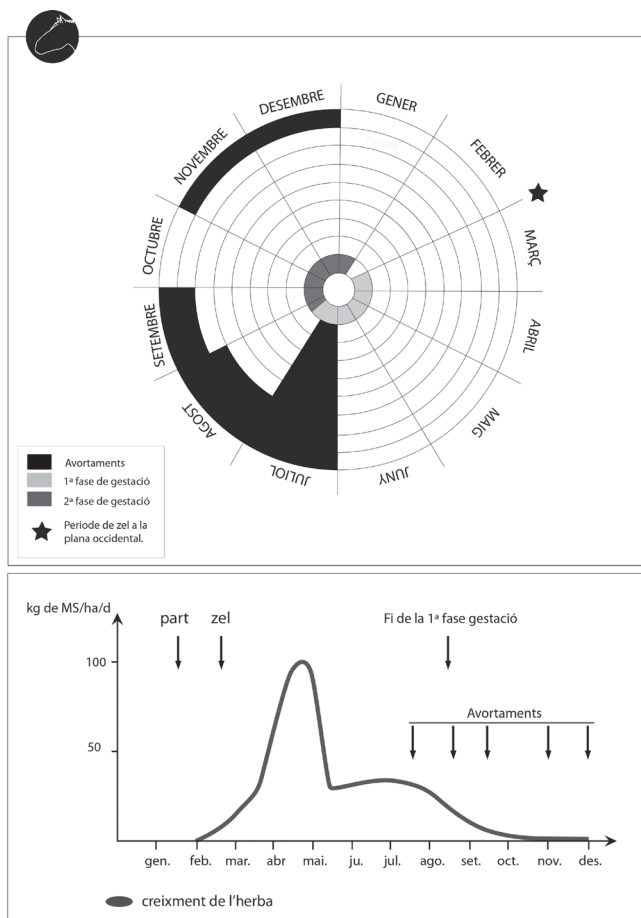

Figura 13. A la part superior, calendari on es pot veure els mesos del zel de les eugues, el mes en què haurien mort els fetus i el nombre de morts (cada casella és un individu). A baix, els mesos amb el creixement de les pastures verdes que són la base alimentària dels èquids.

Les dades obtingudes evidencien que un 73,33% dels avortaments s'haurien produït en els mesos d'estiu (màxima recessió dels pasturatges), moment en el qual les eugues podrien haver estat sotmeses a un canvi d'alimentació, passant d'una alimentació verda i nutritiva a base de pasturatges a una alimentació seca. La deficiència tant quantitativa com qualitativa d'aliments és una de les principals causes de l'avortament.

Pel que fa al 13,33% dels avortaments restants, aquests s'haurien produït durant els mesos d'hivern. En aquest cas, no tan sols cal tenir en compte una alimentació insuficient, ja que un clima extrem també es considera una de les principals causes de la mort del fetus. El refredament extern⁴⁴ provoca un estat de vasoconstricció perifèrica seguida de la congestió dels òrgans interns i especialment de l'úter gràvid que en congestionar-se i contraure's pot provocar la mort del fetus. El mateix passa quan les eugues gestants ingereixen aigua o aliments molt freds.

Un estudi arqueozoològic en profunditat de les dades aportades pel context estratigràfic i pels ossos ha permès acumular i contrastar tot un seguit d'elements que ens han portat a considerar que la causa de la mort dels fetus de Vilars seria per causes naturals.⁴⁵

Morts naturals i gestos d'afecte

El primer que es desprèn d'aquest tipus de pràctica, si tenim en compte el context i les dades arqueozoològiques, és la voluntat expressa de la comunitat de recuperar íntegres determinats fetus de cavall. Aquest fet evidencia que molt possiblement hi hauria un control força acurat de les eugues gestants. Aquest fet obliga a plantejar-se com a mínim dues possibilitats. D'una banda, aquella que donaria suport a la possibilitat que s'allotgessin provisionalment a l'interior del jaciment, per major protecció i control de l'animal, de manera que si es produís un avortament el fetus estaria molt més proper al lloc de la deposició. Una segona possibilitat pressuposaria l'allotjament a l'exterior de les muralles de la fortalesa. En aquest cas la recuperació dels fetus suposa un major esforç, ja que si l'animal està més allunyat de la zona d'hàbitat, el control resulta més feixuc i en cas d'avortament la localització del cos és menys immediata i més difícil. També implica el transport del fetus de la zona d'estabulació fins a l'interior de la fortalesa.

A primer cop d'ull pot semblar evident que la manca d'espai, que presenta el jaciment, hauria obligat als habitants de Vilars a situar aquests espais fora muralles. A l'interior només s'han trobat poques restes d'individus adults que molt probablement haurien estat consumits. Alguns autors creuen que els cavalls utilitzats com a muntura no s'haurien consumit i per tant és lògic que els ossos no apareguin en les escombreres de l'interior dels poblats, sinó que ho fan majoritàriament en enterraments aïllats o acompanyant l'home en algunes necròpolis (per exemple, Iborra 2004: 357).

Però un dels elements més significatius ha estat la constatació d'un patró deposicional molt semblant entre els perinatals humans i els fetus de cavall. Aquest tracte curós contrasta amb el que hem vist

44. Varron, *Economia rural*, 2,7,10, recomana no exposar al fred les femelles durant la gestació.

45. L'estudi de la gestació i el desenvolupament fetal, així com un desenvolupament més ampli de l'anàlisi de les possibles causes de la mort no s'ha inclòs en aquest article per problemes d'espai i perquè ja ha estat tractat amb profunditat en publicacions anteriors a les quals remetem el lector si vol ampliar la informació al respecte. Consulteu Nieto 2010; Nieto *et al.* 2010; Nieto 2012.

Figura 14. A l'esquerra inhumació d'un perinatal (EN-717) i a la dreta inhumació d'un dels fetus de cavall (FEEQ-9) de la fortalesa dels Vilars.

emprat per als dipòsits de porc i d'ovicàprids, que apareixen sense connexió anatòmica, amb marques de tall, quan van ser molt probablement prèviament consumits.

Més enllà dels aspectes contextuals ja descrits en els apartats superiors, el que ens interessa aquí és el que es desprèn de les imatges de la figura 14. En aquest sentit és evident la cura, i segurament l'afecte, que hi ha darrere de les postures amb què trobem aquests individus tant humans com animals.

Pensem que es fa difícil interpretar aquest ritual des d'un punt de vista unifactorial ja que, tal com opinen alguns autors (com ara Quesada i Gabaldón 2008), podria respondre a una concepció sincrètica que aglutinaria diversos aspectes, uns religiosos i altres purament seculars. En les comunitats de la plana occidental el cavall hauria participat en les esferes de la vida i la mort. D'una banda, certs individus adults, segurament amb unes característiques determinades, haurien estat seleccionats per acompanyar el seu amo al més enllà, tot i que no podem afirmar que se li atribuís el rol d'animal psicopomp en aquest context. A partir de la riquesa dels aixovars metàl·lics que l'acompanyaven, podria tractar-se d'una ofrena ritual en si mateixa, un possessió molt valuosa que l'aristòcrata s'emporta al més enllà perquè ningú més en pugui fer ús. D'altra banda, tindriem l'esfera del món dels vius on el cavall desenvolupa una funció simbòlica, però també porta implícits uns valors econòmics. En els poblats la màxima preocupació podria haver estat la de la preservació i protecció de la cabana equina, subsumible dins d'un concepte més ampli de protecció de la fecunditat de la Naturalesa. Si tenim en compte les evidències arqueològiques disponibles, aquesta concepció estaria per damunt de la del vehicle de

guerra,⁴⁶ del concepte d'heroïtzació eqüestre i de les seves implicacions com a animal psicopomp. Aquest tipus de relació amb la fertilitat podria ésser també la responsable d'imatges com les de les figuretes de terracota que representen èquids sense arreu ni genet (Quesada i Gabaldón 2008: 146).

En aquest sentit, resulta temptador establir algun tipus de paral·lelismes entre els dipòsits de fetus de cavalls i els de perinatals humans, ja que ens trobem davant d'un mateix patró deposicional: la mateixa localització en àmbits domèstics, unes franges d'edat similars⁴⁷ i postures i gestos pràcticament idèntics.

46. En aquest sentit sembla que no hi ha dubte que la imatge del cavall és l'expressió del prestigi, d'estatus social, és la clau de l'imaginari ibèric, i en el cas de la plana inclús de les comunitats anteriors del Grup del Segre Cinca IV, associat a l'àmbit guerrer tot i que no necessàriament vinculat a la batalla, almenys entre els segles IV i III aC (Quesada i Gabaldón 2008: 148). En aquest sentit, i segons Fernando Quesada (2005: 97), cal ser prudent a l'hora de parlar de la presència d'una cavalleria ibèrica almenys fins a finals del període de l'ibèric ple. Si ens remetem a les fonts llatines i a les evidències que proporciona el registre arqueològic sembla que la definició de cavalleria entesa com: "applied to mounted troops when these are trained to the degree where they can function with precision as a unit —not only advancing on command but changing gaits, turning, deploying and reassembling in their proper positions in the ranks" (Littauer i Crowel 1979: 4) o "cavalry consist of a large number of munted men capable o concerted action" (Gordon 1953: 68), és un concepte que dista molt de la realitat constatada a la plana occidental, ja que tot i no tenir un coneixement molt extens pel que fa a l'organització i relació entre jaciments i quina gestió i control exercien sobre el territori, el que sí que podem dir és que les excavacions dutes a terme només han proporcionat elements de govern del cavall a la Pedrera (Vallfogona de Balaguer) i a Tossal de les Tenalles (Sidamon).

47. La majoria de fetus d'èquid situen el moment de la mort en els moments previs al naixement, tan sols hi ha un o dos casos que podrien fer pensar en una mort postpart. En canvi,

Per aquest motiu pensem que és plausible afirmar que al jaciment dels Vilars els perinatals humans i els fetus de cavall rebien un tracte igualitari a l'hora d'ésser inhumats. D'aquesta manera aquesta pràctica podria respondre a motivacions similars. L'excepcionalitat d'aquest tipus de deposicions fa que els treballs sobre pràctiques rituals amb èquids en context domèstic siguin pràcticament inexistent. No és el cas, en canvi, de les deposicions de perinatals que s'han documentat en multiplicitat de jaciments peninsulars i del sud de França (per exemple, Louis i Tafanel 1955; Tarradell 1965; Gusi 1970; Ramos 1989; Molist 2003; Subirà i Molist 2008; Agustí *et al.* 2008). Per a aquestes deposicions s'han elaborat diverses interpretacions (vegeu l'apartat "El context estratigràfic i els problemes interpretatius: sacrificis fundacionals?"), més enllà de les quals també s'ha plantejat la possibilitat de l'existència de procediments pautats com l'abandonament o l'exposició d'aquests cadàvers. Si fos així, els individus inhumats a Vilars només reflectirien una part de les morts infantils i, per tant, és possible que els individus abandonats constituïssin en realitat el gros més important si tenim en compte la mortalitat infantil admesa per a aquest període.⁴⁸ Davant aquesta realitat, tot apuntaria que els que trobem enterrats a l'interior dels jaciments respondrien a infanticidis o a individus segregats per condicions especials de la seva mort, que la farien previsiblement favorable i fecunda per als vius (Guérin i Martínez Valle 1987-1988). Una cosa similar podria passar amb els cavalls, ja que si fem una estimació teòrica per avaluar el volum de les deposicions en el temps, sense poder avaluar el ritme, suposa un dipòsit cada 10 anys.⁴⁹ En aquest sentit és evident que no reflecteix la taxa de mortalitat⁵⁰ real de la cabana equina i ens porta tot seguit a pensar que molt possiblement hi hauria una selecció de determinats fetus. Aquest fet porta a plantejar-nos dos hipòtesis:

- La primera, que considerem més plausible, és que hi hagués una selecció dels fetus en funció d'un

els perinatals humans (en 4 dels 5 casos) situen el moment de la seva mort en moments posteriors al part, és a dir, no es tractaria d'avortaments, com en el cas dels èquids, sinó més aviat d'individus nounats que no haurien superat el mes de vida en la majoria dels casos.

48. La mortalitat infantil acceptada per les societats al marge de les normes higièniques i de la medicina actual és d'aproximadament un 40/50% (per exemple, Leclerc i Masset 1982: 56).

49. Aquesta estimació s'ha dut a terme simplement dividint el nombre de fetus trobats durant la fase Vilars II (n°=12), de la fase Vilars I no disposem de prou informació, entre els anys d'ocupació d'aquesta fase (aprox. 125 anys).

50. Això impossibilita la valoració de la població real d'èquids que s'estaria gestionant al jaciment, ja que a l'igual que els humans, el percentatge d'avortament en els cavalls en aquests períodes també oscil·laria entre el 15% i el 40% (Allen 1994: 72), amb la qual cosa és evident que els 15 fetus que ens proporciona el registre no serien representatius de l'índex de mortalitat infantil real. La manca d'aquesta informació fa difícil també valorar l'ús real que tenien aquests animals i el cost físic i energètic que devien tenir per a la comunitat, ja que no és el mateix una cria controlada amb uns pocs exemplars per a consum exclusiu de les elits del jaciment que una cria de més individus que poguessin realitzar altres tipus de tasques com ara el treball al camp, la càrrega i també la muntura, evidentment.

esdeveniment determinat, que afectés un determinat col·lectiu de la comunitat. En aquest cas el context estratigràfic sembla evidenciar que podria estar relacionat amb la refacció, o potser purificació, de determinats espais del jaciment.

- La segona expressaria una situació inversa. De manera que quan es recuperés un fetus fos sotmès a aquest tipus de pràctica amb motiu d'alguna creença específica que desconeixem. En aquest segon cas, el que incentivaria la deposició seria la recuperació del fetus i no un esdeveniment previ.

D'entrada ens costa acceptar, pels motius exposats en l'apartat "El context estratigràfic i els problemes interpretatius: sacrificis fundacionals?", que es tracti de rituals estrictament fundacionals, és evident que hi ha una selecció d'espais per a la deposició dels fetus, els motius de la qual desconeixem. També sembla evident que hi ha una selecció de determinats individus, per uns motius que també desconeixem. Però si tenim en compte la simbologia d'aquest animal en el "món dels vius" i el valor que hem pogut constatar a partir dels diferents elements arqueològics, ens sembla prou factible pensar que es tractés, en primer lloc, d'un acte afectiu vers la cabana equina, equiparable al tractament i afecte que rebrien els nounats de la comunitat. En segon lloc, que la selecció de determinats fetus estigués relacionada amb les circumstàncies en què s'hagués produït l'avortament i/o amb algun tabú associat a la fertilitat i/o la gestació.⁵¹ Aquest gest podria anar destinat tant a la protecció de la fertilitat de la cabana equina, com a una concepció més àmplia de protecció i fertilitat. En aquest sentit, i tal com hem vist en el punt superior, hi ha multiplicitat de divinitats i rituals en què s'associa el cavall amb la fecunditat en general. De la mateixa manera que hi ha certes substàncies produïdes per la femella gestant, i dipositades sobre el fetus en néixer, que també se'ls han atribuït facultats màgiques i curatives.⁵²

Després de veure, en el punt anterior, les múltiples atribucions, símbols, rols i contextos als quals s'associa i on apareix aquest animal es fa difícil apuntar una única motivació de la pràctica. En tot cas, i

51. En aquest sentit volem recordar, per exemple, la inhumació d'una truja que havia mort de part, al jaciment de Minferri (bronze antic; Juneda, Segrià), i que no va ser consumida. Es va trobar inhumada sencera dins d'una sitja, en posició decúbit lateral (López *et al.* 2001: 56). Aquest conjunt fou interpretat com un tabú alimentari que fruit de les circumstàncies de la mort de la femella n'hauria impedit el consum, en un gest molt respectuós d'aquesta comunitat vers les femelles gestants que haurien mort de part.

52. L'*hippomane* designava en l'antiguitat una mucositat de la vulva de les egues en zel, utilitzada per a l'elaboració d'afrodisíacs (Wagner 2006: 99). El món mediterrani sembla haver donat molta importància a les seves virtuts afrodisíacques a causa, sens dubte, de la reputació dels cavalls, "els més lascius dels mascles i les femelles, després dels humans" (Aristòtil VI, 22). Plini el Vell explica com "els cavalls aporten en néixer un filtre amorós, que s'anomena *hippomane*". Virgili també fa al·lusió a l'*hippomane* a l'*Eneida* tot dient que "ella pren també l'afrodisíac arrancat del front d'un poltre acabat de néixer, i sostret de les dents de la seva mare" (Virgili IV, 515, trad. Bellessort). Però a l'Europa occidental sembla que l'ús d'aquesta suposada substància amb fins afrodisíacs no apareix fins a l'edat mitjana, sembla una pràctica importada de la Mediterrània oriental (Wagner 2006: 99).

limitant-nos a les evidències materials disponibles, el que sí que podem afirmar és que:

- Sembla que es produeix una estandardització de les pràctiques rituals en arribar al període de l'ibèric antic (Vilars II), que es tradueix en un patró de distribució dels dipòsits força homogeni.

- Aquest patró sembla guardar relació amb la zona o barri i no tant amb espais concrets. D'aquesta manera els fetus de cavall queden relegats al barri sud (zona 4) mentre que els conjunts de perinatals ho fan al barri nord (zona 11).

- No s'ha pogut afinar més a nivell microespacial. Això vol dir que, amb les dades de què disposem i els coneixements actuals, sembla que no hi han diferències evidents entre els espais que contenien fetus de cavall i els que no en tenien (vegeu el tercer apartat). En el cas de la zona 4 tots presenten les mateixes dimensions espacials i corresponen a espais d'una única habitació i la majoria amb llar de foc, de manera que han estat considerats com a espais domèstics.

En aquest sentit, pensem que és un error limitar la interpretació a un espai en concret només perquè la fossa està dipositada en ell. La realitat documentada a la fortalesa suggereix l'existència de pràctiques específiques en funció del barri. Això podria interpretar-se com la culminació d'un procés d'estructuració i jerarquització social que quedaria plasmat en pràctiques diferencials en funció de la classe social d'origen. L'estructuració i definició de diversos barris ocupats per les diferents classes socials podria explicar aquesta distribució tan pautada dels dipòsits.

Discussió i conclusions: entre el consum i l'afecte?

L'estudi dels conjunts sota paviment, localitzats en els diferents espais de la fortalesa, suggereix, d'entrada, que la major part d'ells serien fruit d'actes intencionals relacionats amb algun esdeveniment social destacat per a la comunitat. Pensem que no es tractaria de pràctiques quotidianes, tot i que molts dels dipòsits es van trobar en àmbits domèstics. Aquestes pràctiques s'havien interpretat, majoritàriament, com el resultat de sacrificis fundacionals amb motiu de la construcció de nous edificis (per exemple Casellas 1995). Però aquestes interpretacions presenten alguns elements que permeten qüestionar-les: la diversitat d'espècies (ovicàprids, porcs, fetus de cavall, perinatals humans) emprades; els diferents contextos d'aparició; el fet que no tots els edificis disposin d'aquests conjunts; que no estiguin sempre associats a nivells de refacció; etc. Tot plegat posa de manifest l'existència de pràctiques molt més complexes i diversificades, que respondrien a diferents motivacions. En aquest sentit, el context estratigràfic mostrava diferents tipus de deposicions: unes més relacionades amb les reparacions dels edificis i unes altres que, d'entrada, no mostraven una relació evident amb aquests tipus d'activitats. D'aquesta manera, alguns dels dipòsits podrien correspondre a accions puntuals que no estarien relacionades directament amb la refacció de l'espai.

Un aspecte que sembla força exclusiu de la fortalesa és el tractament i la disposició que presenten alguns dels individus inhumats. Els gestos clarament

afectius i la cura amb què alguns individus van ser depositats, deixaven entreveure l'existència d'un tracte diferencial i/o preferent segons l'espècie. Tenint en compte aspectes com el contingut del dipòsit, el patró deposicional i el tractament de les restes s'han establert tres tipologies de dipòsits:

- Conjunts de caràcter *no subsistencial*, on apareixen individus aïllats d'una mateixa espècie i en connexió anatòmica.⁵³ Totes les parts de l'esquelet estaven representades i no tenien cap marca relacionada amb la manipulació o processament de l'esquelet. Aquests conjunts solen aparèixer en posició primària de cúbit lateral (en posició fetal), fet que posa de manifest la cura amb què s'haurien inhumat. En aquest cas sembla que els individus podrien haver patit una mort natural i, per tant, molt probablement no entrarien en la dinàmica sacrifici/ofrena d'una primícia. Formant part d'aquesta tipologia hi trobaríem els perinatals humans i els fetus de cavall. En aquest cas tot i no tractar-se d'un ésser viu els conjunts amb vasets ceràmics també s'inclourien dins d'aquest tipus de categoria.

- Conjunts compostos per *ofrenes alimentàries*. En aquest cas es tracta de deposicions intencionals d'animals prèviament consumits (ja sigui de manera integral o només d'algunes parts del seu esquelet). Trobem les restes sense connexió anatòmica, amb nombroses marques de tall que impliquen tant processos d'esquarterament com, en alguns casos, de descarnament. La composició esquelètica és molt variable (tipus A, B, C i D), que va d'animals sencers fins a algunes parts seleccionades. A diferència dels anteriors conjunts, en aquest cas no s'observa cap mirament, ni una cura especial a l'hora de depositar les restes. Les deposicions no es van fer amb cura, més enllà de l'excavació d'una fossa, en alguns casos, per a dipositar les restes. També cal destacar que en dos casos hi havia elements de senyalització dels dipòsits. Formant part d'aquesta tipologia hi trobaríem els porcs i els ovicàprids.

- Conjunts compostos per deixalles de consum domèstic. Aquestes tenen un caràcter clarament *subsistencial* i no deixen de ser petites escombreres puntuals excavades en els paviments de les cases. En el seu interior hi han ossos diversos aïllats pertanyents a espècies diferents tant domèstiques com salvatges. Algunes d'elles presentaven marques de tall i traces de foc. En aquest cas no solen presentar cap traça evident de l'acció dels carnívors, de manera que tot apunta que el seu enterrament hauria estat relativament ràpid.

L'existència de patrons deposicionals clarament diferencials, segons l'animal, podria reflectir els diferents valors econòmics i simbòlics que els habitants de la fortalesa haurien conferit als seus animals. En aquest sentit, si comparem els percentatges de representació de les espècies en les deixalles de consum i en els dipòsits sota paviment, apareixen algunes

53. En els casos en què les restes han aparegut dispersades, l'estudi tafonòmic i estratigràfic ha demostrat que es tractava de l'acció dels factors postdeposicionals. D'aquesta manera és molt possible que en origen les restes s'haguessin dipositat íntegres i en connexió anatòmica.

diferències significatives. En primer lloc, s'observa com per a l'alimentació quotidiana s'hauria consumit principalment la carn d'ovicàpid, seguida a bastanta distància per la de porc jove i finalment un consum puntual de bovins i molt testimonial de cavall.

En segon lloc, veiem com el registre ritual mostra un espectre força diferent a l'anterior. De manera que si comencem pels dipòsits alimentaris, veiem com els porcs joves/adults (òptim carni) serien les víctimes preferides per als banquets o actes rituals. En canvi, els ovicàpids, que són la categoria animal més important en l'economia ramadera del jaciment, se situarien en l'últim lloc de l'espectre faunístic ritual. Pensem que el valor econòmic, els atributs de la seva carn i la gestió i el manteniment del porc en les societats rurals el farien una víctima més adequada per a celebracions de tipus col·lectiu. A més, es veu una clara diferència entre el consum diari que prioritza el consum d'animals joves (menys carn) i el d'aquest tipus de rituals on s'elegien animals que havien arribat a l'òptim carni i per tant que podien satisfer la demanda d'un major nombre de comensals.

Els animals que no formaven part de l'alimentació diària no apareixen en el registre de consum ritualitzat (bou i gos) o bé apareixen sencers sense haver estat prèviament consumits (cavall). En el cas dels èquids tant els gestos afectius com el fet de presentar el mateix tipus de tractament que rebien alguns dels infants del poblat s'ha interpretat com un indicatiu d'equiparació simbòlica entre l'humà i l'animal. El cavall podria tenir un valor que li hauria conferit un estatus diferent al de la resta d'animals de la cabana domèstica fins al punt que se li proporcionarien alguns privilegis com el de ser inhumat en les mateixes condicions que els seus propis fills.

Pel que fa a l'absència dels bovins i els cànids del registre ritual, tant el format de l'animal⁵⁴ com el seu valor econòmic i/o funcionalitat podrien haver estat factors determinants a l'hora de considerar-lo una víctima poc desitjable per a aquest tipus d'esdeveniments. En aquest sentit, és molt il·lustrativa la valoració d'Ovidi quan diu "apartad los cuchillos del buey, oficientes de túnica arremangada: que el buey labre; sacrificad a la marrana holgazana. El cuello que es apropiado para el yugo no debe herirlo el hacha: que siga vivo y trabaje mucho tiempo la tierra dura" (Fastos IV, 413-417). En tot cas, no podem descartar que s'hagués pogut sacrificar amb motiu de festivitats i/o celebracions col·lectives que no haurien deixat cap rastre en el registre ritual dels espais domèstics.

Referent a les poques restes de gos localitzades en el registre de consum, tampoc no permeten assegurar que aquest fos consumit, almenys de manera habitual. Sembla que en realitat la seva funció al jaciment seria la d'acompanyar i protegir l'home, sense que la seva valoració transcendís a l'esfera ritual ni a l'esfera alimentària.

54. La talla de l'animal hauria dificultat la deposició de les seves restes dins dels petits àmbits domèstics. A més, el sacrifici d'aquest animal implicaria un excedent important de carn, cosa que suggereix la realització d'esdeveniments amb un nombre més elevat de comensals.

Un altre element que posava de manifest un tractament diferencial dels animals, era la distribució espacial dels dipòsits. Sembla que hi havia una certa "zonificació" dels conjunts, no subsistencials (fetus de cavall i perinatals), en entrar al període ibèric. En un moment en què el jaciment va patir diverses remodelacions (augment de la talla de les cases de la zona 4 i una major compartimentació d'alguns espais de la zona 11) la diversitat dels dipòsits podria ésser un indicador de la culminació d'un procés de complexificació social, que també quedaria reflectit en la categorització de les víctimes/ofrenes en funció dels "espais" o de les "persones/activitats" que acollien. En aquest sentit, veiem que mentre al barri nord (zona 11) i als sectors nord del barri central (zona 6) hi havien totes les inhumacions infantils, els espais del barri sud (zona 4) contenien totes les inhumacions de fetus de cavall. Pensem que aquesta distribució podria ser un indicador de l'existència de rituals específics en funció de la classe social que habitava en els diferents barris, i potser en funció del valor simbòlic i dels atributs econòmics que s'haurien conferit a les diferents espècies.

D'altra banda, els conjunts compostos per ofrenes alimentàries no es localitzaven de manera tan pautada com els anteriors. Aquests semblaven tenir més relació amb la funcionalitat d'alguns espais concrets. Els porcs apareixien sobretot en àmbits singulars i d'ús col·lectiu o en els "rebosts" de les cases més complexes, mentre que els pocs exemples de conjunts amb ovicàpids estudiats van aparèixer sobretot en àmbits domèstics. En aquest sentit el tracte de la víctima, la simbologia i el valor econòmic de l'animal i l'estacionalitat dels sacrificis suggereixen que la motivació d'aquests dipòsits seria diferent a la dels conjunts no subsistencials. Es pot tractar d'actes i festivitats col·lectives de cohesió social destinats a enfortir. En aquest sentit és interessant destacar l'augment dels tipus C i D en entrar al període ibèric que podrien suggerir una major redistribució i aprofitament de la carn en actes d'aquest tipus.

A la plana occidental catalana la presència de restes animals col·locades sota el paviment dels espais és un fet àmpliament documentat des de la primera edat del ferro (tot i l'escàs registre disponible) i amb continuïtat durant l'època ibèrica. Però a escala regional semblen traçar-se algunes diferències entre la zona sud del riu Corb i la zona nord. De manera que els dipòsits de fetus de cavall tan sols es concentren a la zona sud (exemplificat per Tossal del Molinet i els Vilars). De la mateixa manera, els dipòsits amb altres restes d'animals, que a la zona sud ja estan presents durant la primera edat del ferro, són absents a la zona nord fins a l'ibèric final no hi han evidències d'aquestes pràctiques fins a l'ibèric ple. Però caldrà esperar a veure si aquesta tendència se segueix complint un cop hi hagi un major nombre de jaciments excavats.

Aquest fenomen no diferencia la plana (sud-occidental) de la resta dels territoris limítrofs, on s'evidencia una dispersió territorial important d'aquests dipòsits que indica que és un fenomen present en els diferents grups culturals i regions d'aquests períodes (figura 15). En aquest sentit, però, volem destacar que

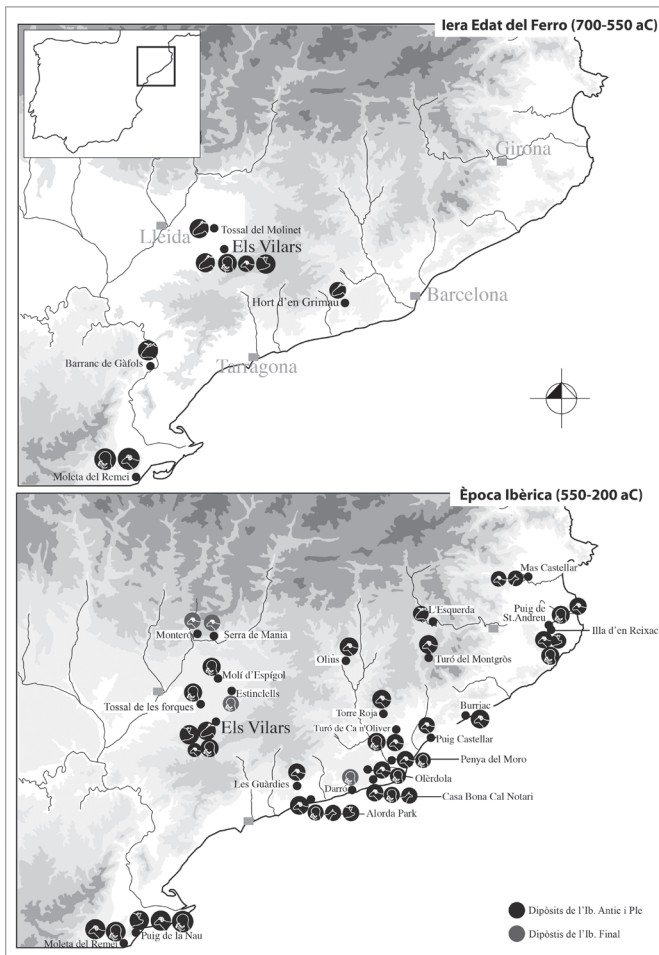

Figura 15. Mapa on se situen els dipòsits sota paviment dels jaciments dels diferents territoris catalans.

la plana mostra unes pràctiques rituals molt originals i pròpies que la diferencien de les dels poblats de la costa i del llevant peninsular. Els principals trets que caracteritzaven, i a la vegada diferenciaven, la fortalesa eren: l'alt percentatge de dipòsits de porc en detriment dels d'ovicàpid; el ritual exclusiu de fetus de cavall (també present a Tossal del Molinet); el fet que els dipòsits d'ovicàpid no apareguessin associats amb les inhumacions d'infants, i uns mateixos patrons deposicionals per als fetus de cavall i els perinatsals.

Tot i algunes de les diferències formals constata-des entre territoris, a escala global sembla que les pràctiques rituals de les comunitats segueixin uns mateixos patrons (inhumacions de perinatsals en àmbit domèstic i inhumació de certs animals en àmbit domèstic). Aquest fet l'atribuïm a un context econo-micosocial i ecològic similar (a finals de la primera

edat del ferro) que afavoriria la reproducció d'actes destinats a resoldre unes determinades demandes i a apaivagar i/o alleujar unes pors i incerteses similars. Aquestes estarien relacionades tant amb l'activitat econòmica (protecció de les collites i els ramats; garantir uns bons excedents; lluitar contra les plagues i les inclemències del temps; afavorir la fertilitat; etc.) com amb la voluntat de perpetuar una determinada estructura social jerarquizada (rituals de cohesió social com pot ser la redistribució de la carn com a bé de luxe, a través dels banquets oferts a familiars i/o aliats; creació de símbols identitaris propis vehiculats a través dels gustos, el consum i la possessió de determinats productes). A les societats complexes, amb una economia principalment agrícola, en què la ramaderia esdevindria una pràctica destinada a autoabastir la comunitat, els animals jugarien rols ben diversos. D'aquesta manera, la nostra postura és la de no restar dins d'una interpretació merament funcionalista o productivista, en què el ramat es concep com un capital i la gestió del criador com les que du a terme una comunitat amb una mentalitat capitalista (Goldschmidt *et al.* 1972). Els resultats que han ofert la fortalesa dels Vilars i de Tossal del Molinet mostren en primer lloc que hi ha animals que reben un tracte diferencial i que, en aquests casos, l'esquema sacrificial que presideix la mort de l'animal posa de manifest el contingut de la noció de proximitat entre aquest i l'ésser humà. Aquesta proximitat també sembla constatar-se en alguns dels enterraments del bronze inicial/ple del jaciment de Minferri (Juneda) (Gómez 2000; Nieto *et al.* 2012; comunicació personal).

El registre ritual de la fortalesa no respondria a motivacions i necessitats gaire diferents a les que podrien tenir les comunitats dels territoris veïns. El que sí que es fa evident és la diversitat formal i l'existència d'uns codis simbòlics i identitaris propis, que es mantindran fins ben entrat el període ibèric. En aquest sentit també volem apuntar la relació que sembla haver-hi entre els dipòsits sota paviment i les societats socialment més complexes. Ja que en els dipòsits apareguts en alguns espais singulars i en altres seleccionats per motius que desconeixem, sembla establir-se una categorització de les ofrenes en funció del valor econòmic i social de l'animal.

Ariadna Nieto Espinet
 Laboratori d'Arqueologia (0.25)
 Universitat de Lleida
 Pl. Víctor Siurana 1
 25003
 nevolote@hotmail.com

Bibliografia

- AGUSTÍ, B., ALONSO, N., GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2000). Una inhumación múltiple de perinatales en la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Lleida) y las prácticas de enterramiento en hábitat durante la primera Edad del Hierro en el valle del Segre (Cataluña). *Archéologie de la Mort, Archéologia de la tombe au Premier Âge du Fer*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 5: 305-324.
- AGUSTÍ, B., MARTÍN, A., PONS, E. (2008). Dipòsits infantils als poblats ibers empordanesos (Catalunya). A: GUSI, F., MURIEL, S., OLARIA, C. (coords.). *Nasciturus, infans, puerulus, vobis mater terra*. Sèrie de Prehistòria i Arqueologia, Servei d'investigacions arqueològiques i prehistòriques: 117-141.
- ALBIZURI, S. (2011). *La ofrenda animal durante el Bronce Inicial en Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)*. *Arqueozoologia del ritual funerario*. Tesis doctoral. Universitat de Girona.
- ALBIZURI, S. (2011b). Depósitos de ovicaprino en ámbito doméstico ibérico. El ejemplo del Poblado de Ca N'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Barcelona). *Archeofauna*, 20: 85-101.
- ALBIZURI, S., NADAL, N. (1992). Apèndix 2. Estudi preliminar de les restes faunístiques. A: SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (eds.). *El poblado ibèric d'Alorda Park*: 289-302.
- ALBIZURI, S., NADAL, J. (1999). Aprovechamiento y producción animal en época ibérica. Consideraciones generales económicas. *Limes*, 6-7: 40-52.
- ALBIZURI, S., NIETO, A., VALENZUELA, S. (2010). Canvis en l'alimentació càrnia a Catalunya entre els segles XII i III aC. *Saguntum*, Extra-9: 161-170.
- ALONSO, N., GÓMEZ, X., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., TARTERA, E. (1999). Els Vilars 1999. Informe Campanya d'excavació i restauració. Inèdit. Universitat de Lleida.
- ÁLVAREZ-SANCHÍS, J. (2003). *Los Vettones*. Biblioteca Archaeologica Hispana 1 (1a ed. 1999). Madrid.
- ALLEN, W. E. (1994). *Fertilidad y Obstetricia equina*. Zaragoza.
- AMADES, J. (2003). *Divinitat de la llar*. Biblioteca de tradicions populars (edició facsímil). Edicions el Mèdol. Tarragona.
- ANDUGAR, L., SAÑA, M. (2004). La gestió ramadera durant el segon mil·lenni. *Cypsela*, 15: 209-228.
- BARBERÀ, J., SANMARTÍ, E. (1976). El poblado ibérico de la Peña del Moro (Sant Just Desvern, Barcelona). *Simposi Internacional dels Orígens del Món Ibèric*. Barcelona-Empúries: 295-305.
- BARRIAL, O. (1990). El ritual de sacrificio en el mundo ibérico catalán. *Zephyrus: Revista de prehistoria y arqueología*, 43: 243-248.
- BELARTE, C., SANMARTÍ, J. (1997). Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18: 7-32.
- BELARTE, M. C., CHAZELLES, C. A. (2011). Les Manifestations de pratiques rituelles en contexte domestique en Ibérie et en Gaule méditerranéenne. A: ROURE, R. i PERNET, L. *Des rites et des Hommes. Pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languadoc et en Catalogne*. Collection Archéologie de Montpellier Agglomération, AMA 2: 165-188.
- BERMEJO, J. C. (1986). *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*, 2. Editorial Akal. Madrid.
- BEVAN, E. (1986). *Representation of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities*. BAR International Series 315. Oxford.
- BINFORD, L. R. (1962). Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, 28 (2): 217-225.
- BLANCHARD, P. (1826). Divinidades domésticas. A: *La mitología*, vol. I. Imprenta de D.M de Burgos. Madrid: 111-112.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1975). *Diccionario de las religiones prerromanas de Hispania*. Edicions Istmo. Madrid: 144-146.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1990). La religión de los pueblos de la Hispania prerromana. *Zephyrus*, XLIII: 223-233.
- BURKERT, W. (1983). *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley.
- CABRERA, A. (2010). *El ritual del sacrificio de animales en la cultura ibérica: una perspectiva arqueológica*. Tesis doctoral. Universitat Complutense de Madrid.
- CAMPILLO, D. (1993). *Esquelet infantil del Tossal de les Tenalles (Sidamon)*. Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans. Barcelona: 535-536.

- CANALES, C., CALLEJO, J. (1996). *Duendes. Guía de los seres mágicos de España*. Edicions EDAF. Madrid.
- CASELLAS, S. (1995). Dipòsits no subsistencials a la Catalunya prehistòrica. *Cota Zero*, 11: 89-93.
- CLARKE, D. (1978). *Analytical Archaeology* (segona edició). Methuen & Co Ltd. Bristol.
- CODINA, F., MARTIN, A., NADAL, J., DE PRADO, G., VALENZUELA, S. (2009). Étude et interprétation des dépôts fauniques sous pavement identifiés au Puig de Sant Andreu (Ullastret, Catalogne). *Du matériel au spirituel. Réalités archéologiques et historiques des "dépôts" de la préhistoire à nous jours*. XXIXe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes: 267.
- COLOMINAS, L. (2004-2005). La gestió ramadera durant la segona meitat del primer mil·lenni al Llevant Occidental Peninsular: Model general o especialització entre assentaments? *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 213-226.
- COLL, P. (1993). *Muntanyes maleïdes* (segona edició). Editorial Empúries. Barcelona.
- COLL, P. (1996). *Viatge al Pirineu Fantàstic*. Edicions Columna. Barcelona.
- CRiado, F. (2006). ¿Se puede evitar la trampa de la subjetividad? Sobre Arqueología e Interpretación. *Complutum*, 17: 247-253.
- DEDET, B. i SCHWALLER, M. (1990). Pratiques cultuelles et funéraires en milieu domestique sur le oppidums languedociens. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 13: 137-161.
- DÉTIENNE, M. (1963). *Crise agraire et attitude religieuse chez Hésiode*. Revue d'Etudes Latines, vol. LXVIII. Colletion Latomus. Brussel-les.
- DÉTIENNE, M. (1983). *La muerte de Dionisos*. Editorial Taurus. Madrid.
- DURAND, J. L. (1979). Figurativo e processo rituale. *DArch* I, 1: 16-31.
- EMOROTENE, F. (2009). La fiesta del cordero en Marruecos. *Diario Calle del Agua*, 25/11/2009. <www.webislam.com>.
- ERNY, R. (1999). *Culture et habitats. Douze contributions à une ethnologie de la maison*. L'Harmattan. Colletion Cultures et cosmologies. Paris.
- ESCUADERO, Z. (1995). Nuevos estudios sobre el poblado vecceo de "Soto de Medinilla" (Valladolid). A: DELIBES, G., ROMERO, F., MOLES, A. (eds.). *Arqueología y Medio ambiente. El primer milenio a.C. en el Duero medio*. Junta de Castilla y León. Valladolid: 179-218.
- ESPEJO, C. (1995). *Grecia: sobre los ritos y las fiestas* (segona edició corregida). Universidad de Granada.
- FABREGAS, X. (1987). *El fons ritual de la vida quotidiana*. Edicions 62. Barcelona.
- FABREGAS, X. (2010). La matança del porc, estudi etnològic i sanitari en terres catalanes. *Quiro news*, blog d'història de la veterinària.
- FRANQUESA, D., OLTRA, J., PIÑA, A., PONS, E., SAÑA, M., VERDÚN, E. (2000). La ramaderia en les societats ibèriques del N-E de la Península Ibèrica: diversificació i especialització, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric. *Saguntum-Plav*, Extra-3: 153-161.
- FRAZER, J. G. (1951). *La rama dorada: magia y religión* (segona edició). Fondo de Cultura económica. Mèxic, D.F.
- GALLART, J. i JUNYENT, E. (1989). *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer (Tèrmens, La Noguera, Lleida)*. Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida: 80-101.
- GARCÉS, I., MARTÍ, L., PERÉZ, J., PUCHE, J. M. (1993). Ocupacions de tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3: 249-285.
- GARDEISEN, A. (2001). Étude archéozoologique. A: CHAZELLES, C. A. et al. *Montlaurès, Narbonne (Aude). Rapport de synthèse sur les fouilles programmées 1999-2001*. SRA Languedoc-Roussillon: 83-96. Montpellier.
- GARDEISEN, A. (2011). Economia alimentària i límits d'una disciplina: alguns exemples arqueozoològics de l'edat del ferro al Llenguadoc (França). *Arqueomediterrània*, 12: 47-60.
- GIL, E. (en premsa). El poblado de Atxa (Vitoria-Gasteiz), un ejemplo de asentamiento de la IIa edad del Hierro con aculturación celitbérica en el valle del Zaorra. *Actas de los II Encuentros de Prehistoria Aragonesa (Zaragoza-Caspe)*.
- GIP: ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., GÓMEZ, X., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, A., VIDAL, A. (2003). Caballos y hierro. El campo frisio y la fortalesa de "Els Vilars d'Arbeca" (Lleida, España), siglos VIII-IV a.n.e". A: ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coord.). *Actes de la Reunió Internacional Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea*. Universitat de Lleida: 233-274.
- GIP: ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., GÓMEZ, X., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, A., VIDAL, A. (2005). Dos hogares orientalizantes de la fortalesa de els Vilars (Arbeca, Lleida). A: CELESTINO, S. i JIMÉNEZ, J. (eds.). *El Periodo Orientalizante, Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo*.
- GOLDSCHMIDT, A. et al. (1972). *Fundamentos económicos de la sociedad capitalista*. Ed. Fuente Cultural. Universitat de California.

- GÓMEZ, X. (2000). *Noves dades sobre l'explotació de base animal durant la protohistòria a la plana occidental catalana*. Tesi de llicenciatura. Inèdita. Universitat de Lleida.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2003). *La experiencia del Otro: Una introducción a la etnoarqueología*. Ediciones Akal.
- GORDON, D. H. (1953). Swords, rapiers and Horse-riders. *Antiquity*, 27: 67-78.
- GORDON CHILDE, V. (1945). Directional changes in funerary practices during 50,000 years. *MAN*, 45: 13-19.
- GRACIA, F., MUNILLA, G. (2000). *El llibre dels ibers. Viatge il·lustrat a la cultura ibèrica*. Tarragona.
- GUÉRIN, P., MARTÍNEZ VALLE, R. (1987-1988). Inhumaciones infantiles en poblados ibéricos del área valenciana. *Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 21: 231-265.
- GUSI, F. (1970). Enterramientos infantiles ibéricos en viviendas. *Pyrenae*, 6: 65-70.
- GUSI, F., MURIEL, S. (2008). Panorama actual de la investigación de las inhumaciones infantiles en la Protohistoria del sudoeste mediterráneo europeo. A: GUSI, S., MURIEL, S., OLÀRIA, C. (eds.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia*. Diputació de Castelló, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Castelló: 257-329.
- HÄGG, R. (1998). Osteology and Greek Sacrificial Practice. A: HÄGG, R. (ed.). *Ancient Grek Cult Practice from the Archaeological Evidence*. Estocolm: 49-55.
- HARRIS, M. (1997). *Vacas, cerdos, guerras y brujas. Los enigmas de la cultura*. Alianza Editorial (edició de butxaca). Madrid.
- HARRISON, J. (1980). *Prolegomena to the study of greek Religion*. Londres: 103.
- HODDER, I. (1989). Post-modernism, Post-structuralist and Post-processual Arqueology. A: HODDER, I. (ed.). *The Meanings of Things. Material Culture and Symbolic Expression*. Unwin Hyman: 64-78.
- HOJLUND, F. (1983). The Maussoleion sacrifice. *American Journal of Archaeology*, 87 (2): 145-152.
- IBORRA, M. P. (2004). *La ganadería y la caza desde el bronze final hasta el ibérico final en el territorio valenciano*. Serie de Trabajos Varios, 103. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia.
- JARMAN, M. R. (1973). Preliminary report on the animals bones. A: COLDSTREAM, N. J. *Knossos. The sanctuary of Démeter (BSA-S, 8)*. Londres: 177-179.
- LECLERC, J., MASSET, C. (1982). Les tombes collectives. *La Mort dans la Prehistoire, Histoire et Archiologie*. Les dossiers, 66: 52.
- LINCOLN, B. (1991). *Sacerdotes, Guerreros y Ganado. Un estudio sobre la ecología de las religiones*. Akal Universitaria. Serie Interdisciplinar. Ediciones Akal SA. Torrejón de Ardoz.
- LIPINSKI, E. (1992). Tarifs sacrificiels. A: LIPINSKI, E. (ed.). *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique*. Ed. Brepols: 439 -440.
- LITTAUER, M. A., CROWEL, J. (1979). *Wheeled vehicles and ridden animals in the Ancient Near East*. Leiden.
- LOISY, A. (1920). *Essai historique sur le sacrifice*. París.
- LÓPEZ, J., RIBES, J-L., BELLMUNT, P. (2001). Colors de terra: la vida i la mort en una aldea d'ara fa 4.000 anys Minferri (Juneda). *Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 1. Lleida.
- LOUIS, M., TAFANEL, J. (1955). *Le Premier Age du Fer Lengvadocien*, vol. I. Montpellier: 121-125.
- LLANOS, A. (1976). *Poblado protohistórico de la Hoya, Laguardia-Álava*. Consejo de Cultura de la Diputación Foral de Álava. Vitoria-Gasteiz.
- MAJÓ, T. (2001/2002). Estudi antropològic de les restes humanes del jaciment de Carretelà. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12: 252-254.
- MALUQUER, J. (1984). Cortes de Navarra, Exploraciones de 1983. *Trabajos de Arqueología de Navarra*, 4: 47.
- MÉNIEL, P. (2001). *Les Gaulois et les animaux, élevage, repas et sacrificies*, Ed. Errance (Colletion des Hespérides). Paris.
- MÉNIEL, P. (2005). Porc et sanglier en la Gaule Septentrional, entre archéologie i et imaginaire collectif. *MUNIBE*, 57. Homenage al Prof. Jesús Altuna. San Sebastián: 5-10.
- MIRÓ, J. M^a, MOLIST, N. (1990). Elements de ritual domèstic al poblat ibèric de Penya del Moro (Barcelona). *Zephyrus*, 43: 311-319.
- MOLIST, N. (2003). La funcionalitat dels espais amb inhumacions perinatals múltiples en època ibèrica. A: *Món ibèric als Països Catalans: homenatge a Josep Barberà i Farràs*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: 1015-1024.
- MORALES PÉREZ, J. V. (2008). Zooarqueología en un contexto ritual: Possibilidades de estudio y ejemplos de aplicación en el Mediterráneo. A: FERRER, E., MAZUELOS, J., ESCACENA, J. L. (eds.). *De dioses y Bestias. Animales y religión en el Mundo Antiguo*. Spal Monografías, XI, Universidad de Sevilla: 13-32.
- MOYA, A., LÓPEZ, J. B., LAFUENTE, A., REY, J., TARTERA, E., VIDAL, A. i Equip Vincamet (Alonso, N., Junyent, E., Nieto, A., Agustí, B., Gallart, J.) (2005). El Grup del Segre-Cinca II (1250-950 cal. a.n.e.) a les terres del Baix Cinca: el poblat clos de Vincamet (Fraga, Osca). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 13-58.

- NADAL, J. (2002). Informe faunístic del jaciment d'època ibèrica de Casa Bona-Cal Notari (Vilanova i la Geltrú, El Garraf). Treball inèdit citat per ALBIZURI, S. (2012). Depósitos de ovicaprino en ámbito doméstico ibérico. El ejemplo del Poblado de Ca N'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Barcelona). *Archeofauna*: 85-101.
- NIETO, A. (2008). *El ritual d'inhumació de fetus d'èquid a la fortalesa ibèrica de els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Noves aportacions a la problemàtica de la domesticació del cavall a la plana occidental catalana de la primera edat del ferro a l'ibèric antic*. Tesina de llicenciatura. DEA. Universitat de Lleida.
- NIETO, A. (2010). El caballo símbolo de poder. *Investigación y Ciencia*, 400: 6-7.
- NIETO, A. (2012). *Entre el consum i l'afecte. La interacció entre els animals i les comunitats protohistòriques de la plana occidental catalana (segles VII - IV a.n.e)*. Tesi doctoral. Departament d'Història. Universitat de Lleida.
- NIETO, A., GARDEISEN, A., LÓPEZ, J.-B., JUNYENT, E. (2010). Inhumations de foetus d'équides dans la forteresse du premier âge du Fer de Els Vilars (Arbeca, Catalogne). A: GARDEISEN, A., FURET, E., BOULBES, N. (eds.). *Actes du Colloque: Histoire d'équidés des textes, des images et des os, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, Hors-série 4: 126-147.
- PÉREZ FERNÁNDEZ, M. (2003). La Biblia y Corán Abraham Abinu, Ibrahim Abuna. *MEAH, Sección de Hebreo*, 52: 97-118.
- PRITCHETT, W. K. (1979). *The Greek State at War, III, Religion*. Berkeley.
- QUESADA, F. (2005). El gobierno del caballo montado en la antigüedad clásica con especial referencia al caso de Iberia. Bocados, espuelas y la cuestión de la silla de montar, estribos y herraduras. *Gladius*, XXV: 97-150.
- QUESADA, F., GABALDÓN, M. (2008). ¿Hipolatría, epifanía, protección de un bien valioso? En torno al papel "religioso" de los équidos en la Protohistoria peninsular. A: FERRER, E., MAZUELOS, J., ESCACENA, J. L. (coord.). *De dioses y bestias. Animales y Religión en el Mundo Antiguo*. SPAL Monografías XI. Universitat de Sevilla: 143-162.
- QUINTO ROMERO, M. L. (en premsa). La Cera en las ofrendas Religiosas. A: *I Jornadas de Antropología de Madrid*. Citat per Carlos Espejo Muriel (1995). *Grecia: sobre los ritos y las fiestas*. Universidad de Granada (segona edició corregida).
- RAMOS, R. (1989). Sobre cierto tipo de enterramientos infantiles ibéricos. *Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII aE al II dE)*. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14: 127-131.
- RAPPAPORT, R. A. (1967). *Pigs for the ancestors: Ritual in the Ecology or a New Guinea People*. Yale University Press. New Haven.
- RENFREW, C. (1994). The Archaeology of Religion. A: RENFREW, C. i ZUBROW, E. B. (eds.). *The Ancient Mind. Elements of Cognitive Archaeology*. Cambridge University Press. Cambridge: 47-54.
- SAGAN, E. (1974). *Cannibalism, Human aggression and Cultural Form*. New York.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1992). *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya 11. Barcelona.
- SANZ, C., ROMERO, F. (2007). Trigo, adobes, hierro y ciudades. Los vacceos en los inicios de la Historia. A: SANZ, C. i ROMERO, F. (eds.). *En los extremos de la región Vaccea*. León: 1-41.
- SOLER, J. (1998). *Enciclopèdia de la Fantasia popular catalana*. Ed. Barcanova. Barcelona.
- SUBIRÀ, E., MOLIST, N. (2008). Inhumacions perinatals múltiples i espais de treball en els assentaments ibers. A: GUSI, F., MURIEL, S. & OLARIA, C. (coords.). *Nasciturus, infans, puerulus, vobis mater terra*. Sèrie de Prehistòria i Arqueologia, Servei d'investigacions arqueològiques i prehistòriques (SIAP): 365-385.
- TARRADELL, M. (1965). Enterramientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas. *Pyrenae*, 1: 174-175.
- TYLOR, E. (1920). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, vol. I (sisena edició). Londres.
- VALENZUELA, S. (2008). *Alimentació i ramaderia al Penedès durant la protohistòria (segles VII-III aC)*. Premi d'Arqueologia, Memorial Josep Barberà i Farràs (cinquena edició). Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.
- VERNANT, J. P. (1973). Le mariage en Grèce archaïque, XXVIII, p. 51-74, citat per Carlos Espejo Muriel (1995). *Grecia: sobre los ritos y las fiestas*. Universidad de Granada (segona edició corregida).
- VIDAL, A., ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E. (2004). *Memòria de la XXa campanya d'excavacions arqueològiques a la Fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)*. GIP (Grup d'Investigació Prehistòrica). Universitat de Lleida.
- VIDAL, A., ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., NIETO, A., TARTERA, E. (2006). *Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Informe de les intervencions arqueològiques de l'any 2006*. GIP (Grup d'Investigació Prehistòrica). Universitat de Lleida.
- VON RAD, G. (1997). *Libro del Génesis*. Salamanca.
- WAGNER, M. A. (2006). *Dictionnaire mythologique et historique du cheval*. Editions du Rocher. France.